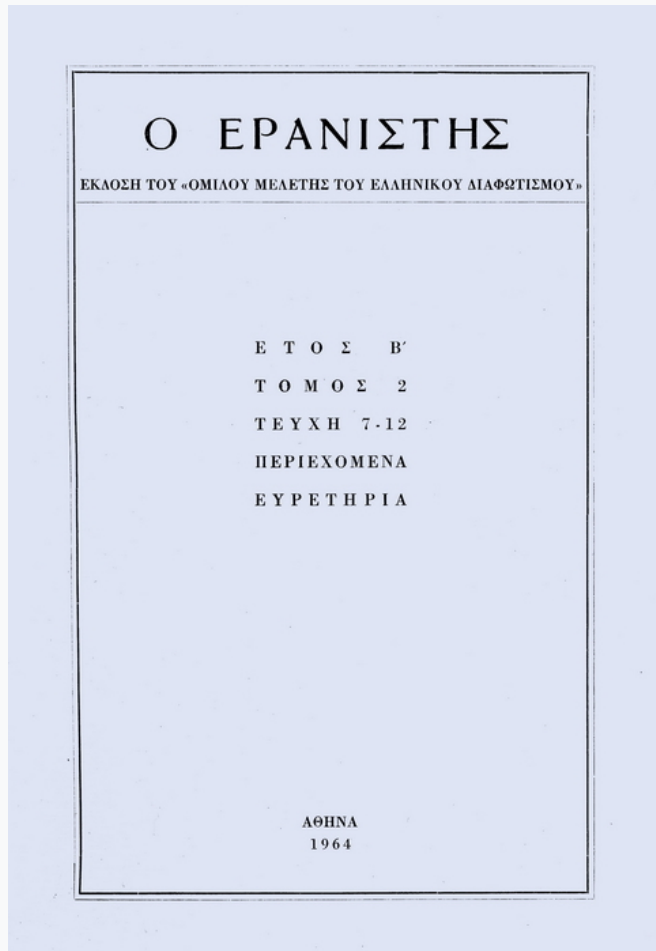

Ο Ερανιστής

Τόμ. 2 (1964)

Ανθίμου Γαζή «Λεξικόν Ελληνικόν». Η ιστορία μιας λεξικογραφικής προσπάθειας

Αικατερίνη Κουμαριανού

doi: [10.12681/er.9641](https://doi.org/10.12681/er.9641)

Copyright © 2016, Αικατερίνη Κουμαριανού

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κουμαριανού Α. (2016). Ανθίμου Γαζή «Λεξικόν Ελληνικόν». Η ιστορία μιας λεξικογραφικής προσπάθειας. *Ο Ερανιστής*, 2, 163–186. <https://doi.org/10.12681/er.9641>

ΑΝΘΙΜΟΥ ΓΑΖΗ “ΛΕΞΙΚΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ” Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΙΑΣ ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑΣ

Όταν, στα 1809, ο Άνθιμος Γαζής δημοσιεύει τὸν πρῶτο τόμο τοῦ Λεξικοῦ του, σημειώνει στὸν πρόλογο¹, ἐξιστορώντας τὶς μακροχρόνιες προσπάθειές του γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὴν ἐκδοσὴν, τὰ ἑξῆς: «Ἡ ἔφεσις τὴν ὁποίαν... ἔτρεφον, εἰς τὸ νὰ ἴδω τὸ Γένος μου πεπλουτισμένον μὲ ὅσον τὸ δυνατόν ἐντελές Ἑλληνικὸν Λεξικόν... μὲ ἐνεθάρρυνεν... πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ τοιοῦτου καλοῦ ἔργου. Καὶ δὴ κατὰ πρῶτον περὶ τὸ χιλιοστὸν ὀκτακοσιοστὸν Σωτήριον ἔτος, κινήσαντα τὸν ἀπὸ τῆς ἀφειτηρίας γραμμῆς, κατὰ δυστυχίαν, πάθος τι κατὰ τῆς κεφαλῆς μου ἐνσκηψαν μὲ ἀνεχαίτισεν ἄκοντα καὶ περίλυπον ἀπὸ τὸν πόθον μου ὄθεν καὶ χαίρειν εἰπὼν καὶ Μούσαις, καὶ φιλολογικαῖς ἐνασχολίαις, ἐπανήλθον, σχεδὸν ἡμιθανῆς, εἰς τὴν φίλην πατρίδα, ἐπὶ ἀποφάσει τοῦ ν' ἀφήσω ἐκεῖ τὰ ὀσᾶ μου μετὰ τῶν πατέρων μου. Ἄφ' οὗ δὲ ὀλίγον ἐκεῖ διέτριψα χρόνον, ἐνδυναμωθέντος ὑπὸ τοῦ τῆς πατρίδος ἀέρος κατὰ μικρὸν τοῦ σαρκίου μου, ἤρξατο πάλιν νὰ ἀναζωπυρῆται εἰς τὴν καρδίαν μου ὁ ἄσθετος ἐκεῖνος σπινθὴρ τῆς τοῦ Λεξικοῦ ἐκδόσεως· καὶ δὴ, καὶ συνεργοῖς καὶ συνεργάταις ἐπιτυχῶν, ἀπήρα πάλιν ἐκ τῆς πατρίδος, ὅλως εὐελπις, πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ τοιοῦτου ἀναγκαιοτάτου ἔργου. Ἄλλ' ἀφ' οὗ ἔφθασα πάλιν εἰς Βιέννην τῆς Ἀουστρίας, εἰς τὰς πρῶτας μου διατριβάς, καθ' ὃν χρόνον κατήρα τὴν ἀγκυραν, λαίλαψ τις τυφωνικὸς ἐκ τοῦ τῶν Ζωῶλων στόματος βαρέως κατ' ἐμοῦ καὶ κατὰ τοῦ ἔργου ἐξαπίνης πνεύσας, ἀνέτρεψε καὶ διεσκόρπισε καὶ σύστημα, καὶ συμπράκτορας, καὶ συνεργάτας... Ἐβλεπον ὅμως, ὅτι τὸ ἔργον ἦν μέγα καθ' ἑαυτὸ καὶ δύσκολον, ὅχι ὅμως ὅσον οἱ περισσότεροι ἀκρίτως τὸ ἐφαντάζοντο. Ἐλεγον ἐν ἑμυτῷ, ὅτι τὸ Γένος ἔχει χρεῖαν μεγάλην τοιοῦτου βιβλίου, καὶ ὅστις προσφέρει κατὰ τὸ παρὸν τοιοῦτο Λεξικὸν ὡς τὰ τῶν Εὐρωπαϊῶν, προσφέρει μέγα δῶρον... Ταῦτα λοιπὸν ἐν ᾧ διενουόμεν, δὲν ἔλειψαν καὶ φιλογενεῖς τινες πεπαιδευμένοι ἄνδρες, Νέστορες τοῦ Γένους... εἰς τὸ νὰ μοὶ συμβουλευώσι τὰ ἴδια, ἐνθαρρύν-

1. Ἄνθιμου Γαζῆ, *Λεξικὸν Ἑλληνικόν*... Βενετία, 1809, σ. ζ'.
κόν... Ἐκδοσις πρώτη... Τόμος πρῶ-

νοντές με και παροτρύνοντες εις τὸ νὰ κάμω ἀρχήν, καὶ δὴ ἀποφασίσας, ἐπεχείρησα τὸ ἔργον μόνος, καὶ ἰδοὺ... προκύπτει εἰς τὸ Γένος... γέννημα... τῆς ἐπιμόνου ἀποφάσεως καὶ ἐκτενοῦς μου πρὸς αὐτὸ προσηλώσεως».

Στὶς γραμμὲς αὐτὲς ὁ Γαζῆς μὲ τρόπο συνοπτικὸ καὶ χωρὶς νὰ ἀναφέρεται εἰδικώτερα στὰ πρόσωπα καὶ στὰ πράγματα, ἐξιστορεῖ τὶς διαδοχικὲς τοῦ ἀπόπειρες τὶς ὁποῖες ἄρχισε ἀπὸ τὰ 1800, γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Λεξικοῦ. Βέβαια οἱ πληροφορίες του, σύντομες καθὼς εἶναι, δὲν βοηθοῦν νὰ κατατοπιστοῦμε σωστὰ γιὰ τὶς προσπάθειες ποὺ χρειάστηκε νὰ καταβάλλει καὶ γιὰ τὶς ἐνέργειές του πρὸς διάφορα πρόσωπα καὶ ὀμάδες ὥστε νὰ ἐξασφαλίσαι τὰ οικονομικὰ μέσα καὶ τοὺς ἐπιστημονικοὺς συνεργάτες ποὺ θὰ τὸν πλαισιώσαν καὶ θὰ προετοίμαζαν μαζί του τὸ Λεξικό.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κείμενα παρουσιάζονται ἐδῶ τὰ πρῶτα συμπληρώνουν τὴν ἀφήγησιν τοῦ Γαζῆ, καὶ τὰ ἄλλα, ποὺ εἶναι μεταγενέστερα, ἀναφέρονται στὰ διαβήματα ποὺ ἔγιναν γιὰ τὴν ἐπανέκδοσιν τοῦ Λεξικοῦ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Γαζῆ στὴν ἀρχὴ καί, μετὰ τὸν θάνατό του, ἀπὸ τοὺς φίλους του καὶ τοὺς κληρονόμους του. Μερικὰ εἶναι ἀνέκδοτα καὶ προέρχονται ἀπὸ ἑλληνικὲς καὶ γαλλικὲς ἀρχεαικὲς πηγὲς ἐνῶ ἄλλα εἶναι δημοσιευμένα σὲ ἑλληνικὰ καὶ ξένα ἔντυπα καὶ ἔχουν μείνει ἀθησαύριστα ἀπὸ τὴν ἔρευνα¹. Ἐξηγεῖται τὸ γεγονός ὅτι ξένα περιοδικὰ δημοσίευσαν ὕλικὸ γιὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Λεξικοῦ γιὰτὶ ὁ ἴδιος ὁ Γαζῆς ἀπὸ νωρὴς, μὲν σχεδὸν τὴν ἀποφάσισε, γνωστοποίησε τὴν πρόθεσίν του στοὺς κύκλους τῶν ξένων φιλολόγων καὶ ἑλληνιστῶν τῆς Βιέννης καὶ τοῦ Παρισιοῦ καὶ ἔτσι συνδέθηκε ἐξαρχῆς τὸ Λεξικὸ μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Alter, τοῦ Barbie du Bocage, τοῦ Villoison, τοῦ Chardon de la Rochette.

Καὶ ἐπειδὴ ἡ γνωριμία καὶ οἱ σχέσεις τοῦ Γαζῆ μὲ τὸν Barbie du Bocage καὶ τὸν Villoison παρουσιάζουν πρόσθετο ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ εἶναι μία ἀκόμη μαρτυρία γιὰ τὸ φιλελληνικὸ κλίμα ποὺ διαμορφώνεται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴ Γαλλία μὲ ἀντικείμενο τὴ νεώτερη Ἑλλάδα, νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἄσκοπο νὰ ἀναφερθῶ σὲ ὅσα στοιχεῖα, θὰ ἐπιτρέψουν νὰ τὶς προσδιορίσουμε.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς ἐφθάσε στὴ Βιέννη τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1796 καὶ ἀνέλαβε τὴ θέση τοῦ ἐφημέριου στὸν ἑλληνικὸ

1. ΓΑΚ.— Βιβλιοθήκη Μηλεῶν.— Παρίσι, Bibliothèque Nationale.— Τὰ ξένα περιοδικὰ εἶναι :

«Litterarischer Anzeiger» τῆς Λειψίας καὶ τὸ «Magasin Encyclopédique». Τὶς πηγὲς, ἀνέκδοτες καὶ ἔντυπες, ἀναφέ-

νὰ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου¹. Ὡστόσο τῆ δραστηριότητά του δὲν τὴν ἀπορρόφησαν μόνο τὰ ἐκκλησιαστικὰ καθήκοντα, ἀλλ' ἀσχολήθηκε παράλληλα καὶ μὲ ἐκδοτικὰς ἐργασίας. Στὶς προσωπικὰς του ἐπιδόσεις προσγράφεται ἡ μετάφραση τῆς Γραμματικῆς τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Benjamin Martin καὶ ἡ ἔκδοση Γεωγραφικῶν Χαρτῶν. Συνάμα ἐπιμελεῖται τὴν ἔκδοση ἑλληνικῶν ἐργασιῶν πρὸς τυπῶνονταν στὴ Βιέννη· ἀνάμεσα σ' αὐτὰς σημειώνω καὶ τὶς μεταφράσεις τοῦ ἐξαδέλφου του Δανιὴλ Φιλιππίδου: ἡ Λογικὴ τοῦ Condilliac, στὰ 1801, ἡ Ἀστρονομία τοῦ Lalande, στὰ 1803². Μὲ τὸν Φιλιππίδου, ἐγκαταστημένο στὰ χρόνια αὐτὰ στὸ Ἰάσιο, ὁ Γαζῆς διατηρεῖ τακτικὴ ἀλληλογραφία πρὸς ἡμεῖς γιὰ κίνητρο ἰδίως τὶς κοινὰς του ἐργασίας. Στὶς ἀρχὰς τοῦ 1801 ὁ Φιλιππίδου ζητεῖ ἀπὸ τὸν ἐξαδέλφου του νὰ διαβιβάξει τὰ γράμματά του πρὸς τὸν Barbé du Bocage στὸ Παρίσι καὶ νὰ τοῦ στέλνει στὸ Ἰάσιο τὶς ἐπιστολὰς τοῦ γάλλου φίλου του³. Τὸν Ἀπρίλιον τοῦ ἴδιου χρόνου γράφει ὁ Φιλιππίδου στὸν Barbé: «...Vous pouvez adresser vos lettres à mon cousin Anthimus Gazis, à Vienne, à la chapelle des Grecs...». Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ πραγματοποιεῖται ἡ πρώτη ἐπαφὴ τοῦ Γαζῆ μὲ τὸν Barbé du Bocage, ἐπαφὴ πρὸς ἐξελίχθηκε σὲ στενότερη σχέση, πάντα ὅμως ἐπιστολική, γιὰτὶ οἱ δύο γνώριμοι δὲν συναντήθηκαν ποτὲ προσωπικά. Τὸν Αὐγούστου τοῦ ἴδιου χρόνου σημειώνωμε τὸ πρῶτον γράμμα τοῦ Γαζῆ πρὸς τὸν γάλλο ἑλληγιστὴ· θὰ ἐπακολουθήσουν καὶ ἄλλα τὰ ἐπόμενα χρόνια—ἡ ἀλληλογραφία θὰ κρατήσει ἕως τὰ 1816, ἐποχὴ πρὸς ἡμεῖς ὁ Ἀνθιμος Γαζῆς ἐγκαταλείπει ὀριστικὰ τὴ Βιέννη μὲ τελικὸν προορισμὸν τὴν πατρίδα του, τὶς Μηλιὰς. Ἔτσι, μὲ τὸν καιρὸν, δημιουργεῖται ἕνα θερμὸν φιλικὸν κλίμα ἀνάμεσα στὴ Βιέννη καὶ στὸ Παρίσι καὶ σύντομα θὰ προστεθοῦν στοὺς

ρω ἐδῶ ἐνδεικτικὰ καὶ ἐπιφυλάσσομαι νὰ δώσω πλήρεις ἀναγραφὰς στὴν οἰκεία, κάθε φορὰ, θέση.

1. Σ. Εὐστρατιάδου, Ὁ ἐν Βιέννη ναὸς τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, Ἀλεξάνδρεια, 1912, σ. 136 κέξ. καὶ Α. Κ. Δημητράκοπουλος, Προσθήκαι... εἰς... Σάθα, Λεψία, 1871, σ. 115-116.

2. Ὁ Φιλιππίδου ἔστειλε ἐπίσης στὸν Γαζῆ ἀπὸ τὸ Ἰάσιο τὸ χειρόγραφο τῆς μετάφρασης τῆς Φυσικῆς τοῦ Brisson, πρὸς ἡμεῖς καὶ ὁ Lalande, δάσκαλὸς του ὅταν ἐσπούδαζε στὸ Πα-

ρίσι. Τὸ ἔργο ὡστόσο δὲν τυπώθηκε ποτέ. Βλ. καὶ τὴ Νεκρολογία τοῦ Φιλιππίδου ἀπὸ τὸν Γρ. Κωνσταντᾶ στὴν «Ἀθηνᾶ», 1833, ἀρ. 121, 14 Ἰουνίου, σ. 486-87. Ὁ φιλόλογος Βαγγέλης Σκουβαρᾶς ἐτοιμάζει τὴν ἔκδοση ἀπὸ χειρόγραφο τῆς Βιβλ. Μηλεῶν.

3. Τὶς πληροφορίες στὴν Ἀλληλογραφία Φιλιππίδου - Barbé du Bocage Ἀνθιμου Γαζῆ, ἔκδ. Αἰκ. Κουμαριανοῦ (ὑπὸ ἐκτύπωσιν), ὅπου ἐπισημαίνονται τριάντα πέντε ἐπιστολὰς τῶν Γαζῆ - Φιλιππίδου στὰ χρόνια 1801 καὶ 1802

δύο πρώτους αλληλογράφους και άλλοι. Τὸν Barbié ἐνδιαφέρουν οἱ χάρτες πού ἔχει ἐκδόσει ὁ Γαζής καθὼς και ἄλλες ἀνάλογες ἐργασίες μὲ ἀντικείμενο τὴν τοπογραφία τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου¹. Ὁρμητικὸς, μὲ πολλές ζητήσεις θὰ μπεῖ στὴ συντροφιά ὁ Villoison πού, καθὼς εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς προετοιμασίας του γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν νέων ἐλληνικῶν στὴν École des Langues Orientales, θέλει νὰ γνωρίσει πρόσφατα ἐλληνικὰ κείμενα. Φυσικὰ δὲν τολμᾷ νὰ ζητήσῃ τὴ βοήθεια τοῦ Κοραῆ, ἀφοῦ οἱ σχέσεις τους ἔχουν φθάσει σὲ ἀδιέξοδο. Εἶναι ἐνδεχόμενον ἄλλωστε νὰ τοῦ προκαλεῖ ἀνησυχίες ἢ διδασκαλία στὴν ἔδρα αὐτῆ πού, ἂν πιστέψομε τὸν Et. Clavier, εἶχε προοριστεῖ γιὰ τὸν Κοραῆ, και νὰ προσπαθεῖ νὰ συμπληρώσῃ τὴν ἐνημέρωσή του: ὅπως εἶναι ἐπόμενο πολλαπλασιάζει τὶς ζητήσεις του².

Ἀνάλογες εἶναι οἱ ζητήσεις τοῦ Γαζῆ πρὸς τοὺς γάλλους φίλους του: ἀπὸ τὸν Barbié ζητᾷ νὰ τοῦ προμηθεύσῃ ἓνα σῶμα τῆς Encyclopedie Méthodique, ἄλλα γαλλικὰ βιβλία, λεξικά· τοῦ ἀρέσει και προσπαθεῖ νὰ εἶναι βιβλιογραφικὰ ἐνημερωμένος. Ξέρει ἐπίσης ὅτι ὁ Barbié και ὁ Villoison συνεργάζονται στὸ περιοδικὸ τοῦ Millin, τὸ «Magasin Encyclopédique» και πιστεύει ὅτι εἶναι γι' αὐτὸν λαμπρὴ εὐκαιρία νὰ ἀναγγέλλονται οἱ ἐκδόσεις πού ἐπιμελεῖται και ἐνδεχομένως νὰ σχολιάζονται σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐγκυρα γαλλικὰ περιοδικὰ γενικῆς παιδείας. Στέλνει στὸν Barbié τὴν Ἐγκύκλιό του γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ Σοαυίου «Στοιχεῖα τῆς Λογικῆς κλπ.», τὴν καμωμένη ἀπὸ τὸν Γρ. Κωνσταντᾶ, τὴν ὁποία μεταφράζει ὁ Villoison και δημοσιεύεται στὸ

1. Ὁ Barbié διατηροῦσε τακτικὴ ἀλληλογραφία μὲ τοὺς ἐκπρόσωπους τοῦ γαλλικοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν τοὺς τοποθετημένους σὲ περιοχὲς τῆς Ἄνατ. Μεσογείου, καθὼς και μὲ ἐλληνοιστῆς, γεωγράφους και ἀρχαιολόγους, ξένους και γάλλους, πού ἐταξίδευαν στὴν Ἑλλάδα. Γεωγράφος και ἐλληνοιστῆς ὁ ἴδιος, ἐκτὸς πού ἐσχεδιάσε τοὺς χάρτες γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Abbé Barthélemy, *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* (βλ. και Γ. Λάιος, *Οἱ Χάρτες τοῦ Ρήγα*, ΔΙΕΕ, 14 (1960), σ. 231-312) συνεργάστηκε στὸν γαλλικὸ Ἱπποκράτη τοῦ Κοραῆ, στὸ *Voyage pittoresque...* τοῦ Choiseul-Gouffier και σὲ ἄλλες ἀνάλογες ἐκδό-

σεις. Ἐκανε ἐπίσης τοὺς χάρτες στὸ βιβλίο τοῦ M. Zallony, *Voyage à Tine...*, Paris, 1809, χάρτες γενικοῦς τῆς Ἑλλάδας, τῆς Πελοποννήσου.

2. βλ. Ἐμ. Φραγκίσκου, *Ἡ φίλια Κοραῆ - Villoison*, α' Ὁ Ἐρανιστῆς», 1, (1963), σ. 203. Ὁ Villoison συνήθιζε νὰ ἐξηγεῖ στοὺς σπουδαστῆς τῆς École des Langues Orientales, νεώτερα ἐλληνικὰ κείμενα· καθὼς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Barbié, -γράμμα του πρὸς τὸν Γαζῆ, Ἰούλιος τοῦ 1802, στὴν Ἀλληλογραφία Φιλιαπύδη, σ. 88—...II [ὁ Villoison] a fait expliquer ce Prospectus à ses auditeurs...». (Πρόκειται γιὰ τὴν Ἐγκύκλιο τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Ἀνθίμου Γαζῆ.)

Magasin Encyclopédique¹. Λίγους μήνες αργότερα, ένθαρρυμένος ίσως από την καλή υποδοχή που είχε ή πρώτη του ζήτηση, στέλνει την Έγκύκλιο για τὸ Λεξικό του, πού, καθώς σημειώνει, είναι έτοιμο για τύπωμα. Καί αυτό τὸ κείμενο, ἀπροσπασματικά καί πλουτισμένο με προσωπικές του παρατηρήσεις για τὴν ἑλληνική γλώσσα καί ὑποδείξεις για τὴ μέθοδο που ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσει ὁ συντάκτης ἑλληνικοῦ λεξικοῦ, τὸ μεταφράζει ὁ Villoison καί τὸ δημοσιεύει στὸ Magasin Encyclopédique². Μερικὲς ἀπὸ τίς ὑποδείξεις του ἀναφέρονται σὲ συγκεκριμένους τρόπους που θὰ δοηθήσουν τὴν ἔκδοσή: «...La connoissance de la langue grecque sera toujours fort imparfaite, tant qu' on n' aura pas la colléction des vocabulaires de tous les auteurs grecs, qui ont chacun parlé une langue différente, et ont pris les mêmes mots dans les acceptions diverses. Ce seroit la base d' un dictionnaire parfait, où on exposerait d' abord la signification primitive, et ensuite toutes celles qui en dérivent, avec les variations, par ordre chronologique, et où on rangeroit par ordre alphabétique toutes les explications des mots grecs qui se trouvent éparses dans les anciens scholiastes, et dans les ouvrages divers des critiques, commentateurs et antiquaires modernes...»³. Ἐδῶ θρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ μνημονεύσει τὸν Κοραή «... en attendant l' execution de ce vaste project qui demanderoit un Coray...», ὄχι με τὴ συγκατάδασή που ἴσως δείχνει ἀπέναντι σὲ ἄλλους Ἑλληνας λόγιους: οἱ ἐργασίες τοῦ Κοραή τοῦ ἔχουν ἐξασφαλίσει θέση ἰσοτιμίας στοὺς κύκλους τῶν ξένων ἑλληνιστῶν. Θερμὰ ὡστόσο προτρῖπει τὸ κοινὸ νὰ ὑποστηρίξει τὸ Λεξικό: «...la nation grecque...ne manquera pas d' accepter avec reconnaissance les offres de son bienfaiteur, l' archimandrite Anthime Gazis, et ce fera un plaisir et un devoir

1. 1801, τ. 5, σ. 556-559, με τίτλο: *Traduction littérale du prospectus en grec vulgaire d' une traduction du Cours des sciences philosophiques, composé en italien par M. François Soave...* Τὴν ἴδια ἐγκύκλιο ὁ Γαζής εἶχε στείλει καί στὸν Alter, πού τὴν ἐδημοσίευσε στὴν «Allgemeiner Literarischer Anzeiger», 1801, 24 Φεβρουαρίου, ἀρ. 31, σ. 1609, στὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο.

2. 1802, τ. 1, σ. 214-222. Στὴν ἀλ-

ληγογραφία ἐπίσης τοῦ Φιλιππίδη - Barbié, σὲ ἐπιστολὴ τοῦ τελευταίου πρὸς τὸν Γαζή, (ἐπ. 47 τῆς 18.7.1802, σ. 87-88, ὁ Barbié γράφει: «Il [ὁ Villoison] a donné un extrait de votre Prospectus du Lexique dans le Magasin Encyclopédique... vous verrez que m. de Villoison a ajouté... quelques instructions qui pourront vous être utiles...».

3. Βλ. σημ. 2. «Magasin Encyclopédique», σ. 219.

de concourir à la publication de ce dictionnaire grec ancien et vulgaire»¹.

Τις προθέσεις του για τὸ Λεξικὸ ὁ Γαζῆς τὶς ἔχει ἀνακοινώσει ἐπίσης καὶ στὸν καθηγητὴ F. K. Alter, ὁ ὁποῖος σχολιάζοντας στὴν «Allgemeiner Litterarischer Anzeiger» τὸ: *Λεξικὸν τετραγλωσσον... Γεωργίου Κωνσταντίνου... Ἐνετίησιν, 1786, βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήσει καὶ γιὰ τὴν προσεχῆ ἐκδοσὴ ἑλληνικοῦ λεξικοῦ, τὸ ὁποῖο, κατὰ τὴ γνώμη του, θὰ ὑπερτερῶσε ἀπὸ ἅλα τὰ ἄλλα σὲ πλοῦτο λημμάτων. Θεωρεῖ ὅτι οἱ γνώσεις τοῦ Γαζῆ θὰ συντελέσουν ὥστε τὸ Λεξικὸ του νὰ γίνεῖ ἐξαίρετο². Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1801 δημοσιεύεται στὸ ἴδιο περιοδικό, ὀλόκληρο τὸ κείμενο τῆς Ἐγκυκλίου τοῦ Γαζῆ, στὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο, μαζὶ μὲ τὸ ἐξῆς σχόλιο τοῦ Alter: «Vier gelehrte Griechen wollen in 3 Folio Banden ein vollständiges Griechisches Lexicon heraus geben. Sie haben bereits aus der Wallachei 12000 fl. Subskription erhalten, ohne die aus Constantinopel und Griechenland zu Rechnen, welche noch erwartet wird. Der Anfang des Drucks soll zu Anfange des May erfolgen...»³.*

Τὰ σχέδια ὡστόσο τοῦ Γαζῆ ἔμειναν ἀπραγματοποίητα: ἡ ὑγεία του, ποὺ φαίνεται ὅτι δὲν ἦταν καλὴ τὴν ἐποχὴ αὐτῆ, ἴσως καὶ λόγοι ἄλλοι τὸν ἀναγκάζουν νὰ ἀναβάλει τὴν ἐκτέλεσὴ τους. Γράφει στὸν Barbié: «...jusqu'à présent, Monsieur, j'ai eu des fréquentes maladies...»⁴. Τότε ἀποφασίζει νὰ φύγει ἀπὸ τὴν Βιέννη καὶ νὰ ἐπιστρέψει στὶς Μηλιές γιὰ νὰ ξεκουραστεῖ ὑπερβολικὰ ἴσως εἶναι ὅσα γράφει στὸν πρόλογο τοῦ Λεξικοῦ του «...ἐπανήλθον σχεδὸν ἡμιθανὴς εἰς τὴν φίλην πατρίδα...» ἀφοῦ τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς τὸ συνδυάζει μὲ ἐνδιαφέροντα παιδευτικὰ καὶ ἀναψυχῆ: «...je voyage pour m'instruire et pour me distraire de mes travaux dont l'assiduité commençoit à affecter ma santé. Voilà pourquoi j'ai résolu de prendre la route de l'Italie...»⁵.

Στὴν πατρίδα του ὁ Γαζῆς ἀνακινεῖ καὶ προωθεῖ τὸ ζήτημα τοῦ Λεξικοῦ· συναντᾷ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ συμπατριῶτες του λόγιους καὶ ἐμπορευόμενους καὶ τοὺς πείθει νὰ τὸν συντρέξουν στὸ ἐγχεῖρημά του. Οἱ ἐνέργειές του εἶχαν καλὸ ἀποτέλεσμα καὶ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1804

1. Βλ. παραπάνω, σ. 107 σημ. 2 «Magasin encyclopedique», σ. 220.

2. 1800, Ὀκτώβριος, σ. 1815.

3. 1801, Φεβρουάριος, σ. 290. Βλ. Κείμενα 1.

4. Ἀλληλογραφία Φιλιππίδη..., σ. 86 καὶ 97. Βλ. ἐπίσης καὶ: Σ. Εὐστρατιάδης, Ὁ ἐν Βιέννῃ..., σ. 137-138.

5. Ἀλληλογραφία Φιλιππίδη... σ. 110.

υπογράφεται στα Ἀμπελάκια συμφωνητικό πού ἐξασφαλίζει τὴν ἐπιστημονικὴ συνεργασία καὶ τὴν οἰκονομικὴ παροχὴ γιὰ τὴν ἐκδόση τοῦ Λεξικοῦ. Οἱ ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες τοῦ Γαζῆ εἶναι οἱ δύο Θεσσαλοὶ Κωνσταντῖνος Κούμας, Κωνσταντῖνος Μιχαήλ υπογράφει, καὶ ὁ Στέφανος ὁ ἀδελφὸς τοῦ Κωνσταντῖνου Οἰκονόμου — υπογράφει ὡς Στέφανος Οἰκονομίδης. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δύο λόγιους, τὸ συμφωνητικό — τιτλοφορεῖται *Περὶ ἐκδόσεως τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Α. Γαζῆ* — συνυπογράφουν οἱ γνωστοὶ Ἀμπελακιῶτες ἔμποροι : Δημήτριος Σφάρτζ, ὁ Ἰωάννης Χρόνια Δροσινού, ὁ Ἰωάννης Χατζῆ Κώνστα, ὁ Εὐθύμιος Ἰωάννου Γχορτζιώτης, ὁ Δρόσος Νικολάου Χατζῆ Ζαφείρου καὶ ὁ Γαζῆς¹.

Στὴ Βιέννη ἐπιστρέφει ὁ Γαζῆς τὸν Νοέμβριο τοῦ 1804, φέρνοντας μαζί καὶ τὸν Κούμα². Τώρα, ἀφοῦ ἔχει ἐξασφαλίσει τὶς βασικὰς προϋποθέσεις γιὰ τὸ νέο ξεκίνημα τοῦ Λεξικοῦ, στρέφει τὶς ἐνέργειές του πρὸς τὸν Κοραῆ, στὸ Παρίσι καὶ τὸν Δωρόθεο Πρώιο, στὴν Κωνσταντινούπολη : ἀπὸ τὸν πρῶτο προσδοκοῦσε βοήθεια καὶ συνεργασία ἐπιστημονικὴ, ἀπὸ τὸν δεύτερο τὴν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη τοῦ «Κοινοῦ» τῆς Πόλης. Ἀστόχησε ὁμοῦ καὶ πρὸς τὶς δύο κατευθύνσεις : φυσικὰ γιὰ τὸν Κοραῆ δὲν ὑπῆρχαν περιθώρια γιὰ συμμετοχὴ οὐσιαστικὴ στὰ σχέδια τοῦ Γαζῆ. Μποροῦμε ἄλλωστε νὰ τὸν φαντασθοῦμε παθολογικὰ εὐαίσθητο, καθὼς τὸν ξέρουμε, τὴ στιγμὴ πού ἐδιάβαζε τὴν ἐπιστολὴ ὅπου ὁ Γαζῆς τοῦ ἔγραφε ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα, καί : «...Ἐγὼ, φίλε, πολλὰ ἀγαποῦσα νὰ σὲ ἔχω βοηθόν. Τὸ εὐχομαι. Μὰ ἄρα γε εἶναι δυνατὸν ; Ἄν ἤμπορεῖς νὰ ἔλθῃς ἐδῶ θὰ ἔχῃς κάθε λογῆς ἀνάπαυσιν. Εἰ δὲ μὴ καὶ τοῦτο δὲν γίνεται, βοήθει μοι κἂν ἀπ' αὐτοῦ. Εἰπέ μοι φιλικῶς πῶς πρέπει νὰ γίνῃ τὸ ἔργον. Καὶ ἂν ἔχῃς τίποτε σημειώσεις

1. Δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Σπυρ. Παγανέλη, *Ἵστορικαὶ σημειώσεις. Α' Σεισμοὶ τῆς Χίου. Β' Ἡ σεισμικὴ κατάληψις Ἀρτίας καὶ Θεσσαλίας*. Ἀθήνα, σ. 1882, σ. 414-416. Ἀντίγραφο, πιθανῶς ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Α. Κρίνου, βρίσκεται στὰ ΓΑΚ, στὸ Ἀρχεῖο Ψαλίδας, Ἔγγραφα Ι, ἀρ. 49. Τὰ δύο συμφωνητικὰ εἶναι πανομοιότυπα μὲ ἐντελῶς ἀσήμαντες γλωσσικὰς διαφορὰς πού εἶναι πιθανὸ νὰ ὀφείλονται στοὺς ἀντιγραφεῖς.

2. Κούμας, *Ἱστορία ἀνθρωπίνων πράξεων*, τ. 12, 1832, σ. 585-586. Ὁ Γαζῆς ἦταν τώρα ἀπερίσπαστος ἀπὸ

ἄλλες ἀπασχολήσεις : τὸ ἐκκλησιαστικὸ του ἀξίωμα, στὸν καιρὸ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τῆς Βιέννης τὸ ξαναπέρνει μόνον τὸν Αὐγούστο τοῦ 1807. Βλ. Εὐστρατιάδης, *Ὁ ἐν Βιέννη...*, σ. 143-145 καὶ 178. Τὴν ἐποχὴ πού ὁ Γαζῆς βρισκόταν στὸ Πήλιο ἀνακινήθηκε καὶ τὸ ζήτημα τῆς μετάβασης του στὴ Σμύρνη γιὰ νὰ διδάξει στὸ ἐκεῖ Γυμνάσιο. Βλ. Δαμαλάς, Ι, σ. 474-475, ἐπιστολὴ Κοραῆ πρὸς Α. Βασιλείου, ὅπου ἀνάμεσα σὲ ἄλλα γράφει ὁ Κοραῆς : «...παρακίνησον αὐτὸν [τὸν Γαζῆ] ὅσον δύνασαι νὰ δεχθῇ τὴν πρόσκλησιν τῶν Σμυρναίων...».

στείλε με τας...»¹. Παρόλα αυτά δὲν τοῦ ἀρνήθηκε ἐντελῶς τὴ συνδρομὴ του καὶ τοῦ ἔστειλε κατὰ καιροὺς χρήσιμη ὕλη.

Ὁ Δωρόθεος Πρώιος δίνει, στὴν ἀρχὴ τουλάχιστον, ἐλπίδες στὸν Γαζῆ, «... ἕκαμα κατάλογον ἑκατὸν συνδρομητῶν...», ἀλλὰ συνάμα ἐκφράζει ἀνησυχίες γιὰ φήμες ποὺ κυκλοφοροῦν καὶ ἀμφισβητοῦν τὴ σοβαρότητα τοῦ ἔργου, προσθέτοντας: «...οὕτως εὐρίσκεται παρ' ἐμοὶ ἀνεργήτος ὁ κατάλογος...». Ὡστόσο τὸ θέμα τῶν συνδρομῶν ἀπὸ τὴν Πόλην ἔληξε γρήγορα ἀφοῦ ἐτοιμάζεται ἐκεῖ, μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῶν Ζωσιμάδων, ἡ σύνταξη καὶ ἐκδοσὴ ἄλλου ἑλληνικοῦ Λεξικοῦ: «... Καὶ ἡμεῖς ἐνταῦθα ὡς ἀπὸ μέρους τοῦ Μουσείου, κατὰ ζήτησιν τῶν φιλογενῶν καὶ φιλομούσων Ζωσιμάδων καταγινόμεθα εἰς ἕνα τοιοῦτον κοινωφελὲς ἔργον καὶ προσπαθοῦμεν διὰ τὴν γίνῃ ὅσον ἐνδέχεται πλήρες»².

Ἄλλὰ ὁ Γαζῆς εἶχε κάνει καὶ ἄλλο ἕνα διάδημα, πρὸς τὴν κατεύθυνση τῶν γάλλων φίλων του, στὴν προσπάθειά του νὰ ἐξασφαλίσει τὴν οἰκονομικὴ πλευρὰ τῆς ἐργασίας του: ἔγραψε στὸν Βαγβιέ, τοῦ ζήτησε

1. Τὸ γράμμα τοῦ Γαζῆ πρὸς τὸν Κοραῆ, ἀπὸ 29.12.1804, δημοσιεύτηκε στὰ «Χιακὰ Χρονικά», τ. 5, (Ἀθήνα 1923), σ. 18-19. Τὸ ἀναδημοσίευσε ὁ Στ. Καββάδας στὴ μελέτη του: Ἐπὶ τὸ ἔργον τοῦ Κοραῆ, περ. «Ἀθηνᾶ», 52 (1948), σ. 254-270, ὅπου σχολιάζεται ἡ συμβολὴ τοῦ Κοραῆ στὸ Λεξικὸ τοῦ Γαζῆ μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι ἐνῶ πρόθυμα ὁ Κοραῆς τὸν βοήθησε, ὁ Γαζῆς δὲν τὸν ἐμνημόνευσε στὸν πρόλογό του. Τὴν ἴδια τακτικὴ ἄλλωστε υἱοθέτησαν καὶ οἱ συντάκτες τῆς «Κιβωτοῦ», παρόλο ποὺ ὁ Κοραῆς ἐπανεπιλημμένα εἶχε στείλει στὸν Πρώιο ὑποδείξεις, ὁδηγίες γιὰ τὴ σύνταξη τῶν λημμάτων, βιβλιογραφικὰς ἐνδείξεις καὶ ἄλλο χρήσιμο ὕλικό. (Βλ. «Περιοδικὸν Ἑλλ. Φιλ. Σουλ. Κωνσταντινῶν», 13 (1878-79), σ. 243-248). Φυσικὰ στὰ χρόνια αὐτὰ τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὸν Κοραῆ καὶ τοὺς κύκλους τῆς Πόλης—ὁ Δωρόθεος δὲν εἶναι πιά ἐκεῖ—ἔχει γίνῃ ὀριστικόν. (Βλ. καὶ Εὔγ. Χατζηδάκη, *Δύο ἐπεισόδια ἀπὸ τὴν διαμάχην τῶν φιλοσόφων*, ἀνάτυπο: «Ἐρανος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῆν», Ἀθήνα,

1958, σ. 228-258). Ἔτσι ὅταν κυκλοφόρησε στὰ 1819, μετὰ ἀπὸ τὴν καθυστέρηση, ὁ πρῶτος τόμος τῆς Κιβωτοῦ, οἱ συντάκτες δὲν ἀναφέρουν τὸν Κοραῆ. Βλ. γιὰ τὸ θέμα τῆς «Κιβωτοῦ» καὶ τὰ ἄρθρα στὸν «Δόγιον Ἑρμῆ», 1816, σ. 50-64, 116-117 καὶ 1817, σ. 39-51, ποὺ ἔγιναν ἀφορμὴ γιὰ τὴ μνησικακία τῶν συντακτῶν τῆς «Κιβωτοῦ» ἐναντίον τοῦ Κοραῆ.

2. Ἡ ἀλληλογραφία ποὺ ἀναφέρεται στὸ Λεξικὸ τοῦ Γαζῆ καὶ κατόπιν στὸ ἱστορικὸ τῆς Κιβωτοῦ δημοσιεύτηκε στὸ «Περιοδικὸν τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινῶν», 13 (1878-1879), σ. 204 κέξ. Γιὰ τὴν Κιβωτὸ βλ. ὅσα σημειώνονται στὸν Πρόλογό τοῦ Λεξικοῦ: *Κιβωτὸς τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης... Κωνσταντινῶν*, 1819, σ. γ' κέξ. Ἐπίσης Γρ. Παπαμιχαῆλ, *Ἡ Κιβωτὸς τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης ἀνακαλυφθεῖσα ἐν Ἀλεξανδρείᾳ*, «Πάνταϊνος», 10 (1918), σ. 178, καθὼς καὶ τὴ μελέτη τοῦ Σ. Κάσδαγλη, *Δοκίμιον λεξικογραφίας*, «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος», 17 (1918), σ. 70 κέξ.

και πέτυχε να αναλάβει αυτός την έγγραφη συνδρομητών στη Γαλλία¹. Φαίνεται μάλιστα, αν κρίνουμε από τα γραφόμενα στις δύο επιστολές που δημοσιεύονται εδώ, ότι ο Barbé κατόρθωσε να συγκεντρώσει αρκετούς συνδρομητές ανάμεσα στους οποίους ήταν και ο φίλος του Κοραή, ο Chardon de la Rochette².

Όμως η αναγγελία του Λεξικού που προετοιμάζεται στην Πόλη γίνεται αφορμή να αναστείλει πάλι ο Γαζής την έκδοση του δικού του: «...αλλά μετά δύο μήνας ο Γαζής έδειλιασεν εις τὸ ἔργον, ἐπειδὴ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως τοῦ ἀπεδείχθη πόσον ἐμελλε νὰ ζημιωθῆ, ἀφοῦ ἐκδοθῆ τὸ ἐκεῖ ἀρχισθὲν μὲ δαπάνην τῶν Ζωσιμάδων Λεξικὸν καὶ μοιρασθῆ δωρεάν· καὶ ὁ Κούμας ἠναγκάσθη νὰ ἀποχωρισθῆ ἀπ' αὐτόν...»³. Αὐτὸς εἶναι ὁ «τυφωνικὸς λαῖλαψ» πού ὑπαινίσσεται ὁ Γαζής στὸν Πρόλογο τοῦ Λεξικοῦ (σ. ζ'). Φυσικὰ μὲ τέτοιους ὅρους — «...καὶ μοιρασθῆ δωρεάν...» — ἦταν περίπου ἀδύνατο στὸν Γαζή νὰ προχωρήσει γιατί ὁ ἴδιος ἀντιμετώπιζε τὴν έκδοση μὲ δική του οἰκονομικὴ εὐθύνη· χωριστὰ πού περίμενε νὰ ἔχει ἀπ' αὐτὴν καὶ οἰκονομικὰ ὀφέλη. Ἦταν ἐπόμενο λοιπὸν νὰ δειλιάσει καὶ νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ὑπόθεση τοῦ λεξικοῦ στὸ ὅποιο καὶ χρόνια ἀρκετὰ εἶχε ἀφιερῶσει — εἶχαν περάσει κιόλας τέσσερα χρόνια ἀπὸ τὴ στιγμή πού ὁ Alter πρωτοανήγγειλε τὴν έκδοση τοῦ Γαζή στὴν Allgemeiner Litterarischer Anzeiger — καὶ κόπους πολλοὺς γιὰ τὴν πραγματοποίησή του.

Ἐνῶ ὅμως ὄλα δείχνουν πὼς τὴ φορὰ αὐτὴ ὀριστικὰ ἔχει ναυαγήσει ἢ έκδοση τοῦ Λεξικοῦ, ὁ Γαζής, παρακινημένος ἴσως ἀπὸ τὴν καθυστέρηση πού σημειώνεται σὲς ἐργασίες τῆς «Κιβωτοῦ» καὶ ἐπίσης ἀπὸ τὴν σκέψη νὰ χρησιμοποιήσει γιὰ πρότυπο τὴ δευτέρη έκδοση τοῦ Schneider, ἀποφασίζει νὰ συνεχίσει τὴν ἐργασία του⁴. Θὰ μπορούσε νὰ συναγωνισθεῖ ἴσως τὸ Λεξικὸ τῆς Πόλης τὸ ὅποιο εἶχε γιὰ βάση τὸν Ἐρ. Στέφανο, ἀφοῦ θὰ στηριζόταν στὸ τόσο γνωστὸ λεξικὸ τοῦ

1. Τὸ γράμμα τοῦ Γαζή πρὸς τὸν Barbé δημοσιεύτηκε στὸ «Magasin Encyclopédique», 1805, τ. 2, 404-405. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ Barbé, ἔδινε τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ δημοσιότητα στὸ Λεξικὸ τοῦ Γαζή στοὺς γαλλικοὺς ἐπιστημονικοὺς κύκλους. Βλ. Κείμενα 2.

2. Παρίσι, Bibliothèque Nationale, Τμῆμα Χειρογράφων, Nouvelles Acquisitions Françaises, 6839, F. 13-14. Βλ. κείμενα 3 καὶ 4. Εὐχαριστῶ

τὸν Φ. Ἡλιού γι' αὐτὰ τὰ γράμματα.

3. Κούμας, *Ἱστορίαι...*, τ. 12, σ. 586. Παρὰ τὴν ἀποστολὴ καταλόγου συνδρομητῶν ἀπὸ τὸν Πρώιο, ὁ Γαζής διέκοψε τὸ ἔργο (Περ. Ἑλλ. Φιλ. Συλλ. Κ/πόλεως, 13 (1878) 224).

4. «... παρ' ἐλπίδα ἐφάνη ἡ δευτέρα έκδοσις τοῦ... λεξικοῦ... τοῦ Σνειδέρου... ὅθεν εὐθὺς ἐνηγκαλίσθην αὐτό, καὶ... ἔβαλον ἐκ νέου ἄλλην ἀρχὴν τοῦ συστήματός μου» (Πρόλογος, σ. η').

Schneider και μάλιστα σὲ πρόσφατη ἔκδοσή του. Τὰ πράγματα τὸν διακaiώσανε: τὸν Ἰούλιο τοῦ 1808 ἀρχίζει τὸ τύπωμα «...mon grand dictionnaire de la langue grecque... se trouve sous la presse: j'espère qu'il paraîtra après deux mois...» γράφει στὸν Barbié¹, καὶ στὰ 1809 κυκλοφορεῖ ὁ πρῶτος τόμος, «γέννημα» καθὼς παρατηρεῖ, «...τῆς ἐπιμόνου ἀποφάσεως καὶ ἔκτενοῦς μοι πρὸς αὐτὸ προσηλώσεως...» (Πρόλογος, σ. ζ').

Τὸ Λεξικὸ τοῦ Γαζῆ σταδιοδρόμησε μὲ ἐπιτυχία, τουλάχιστον ἐκδοτικὴ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἐπιφυλάξεις καὶ τὶς ἐπικρίσεις ποὺ συχνὰ προκάλεσε. Ἡ σταδιακὴ μάλιστα ἔκδοση τῶν τόμων (ὁ δεῦτερος βγήκε στὰ 1812 καὶ ὁ τρίτος στὰ 1816) ἔδινε ἀφορμὴ νὰ ἀνανεώνεται τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ γι' αὐτό². Ὅσο γιὰ τὸν συναγωνισμό τοῦ Λεξικοῦ τῆς Πόλης φάνηκε γρήγορα ὅτι ἄδικα εἶχε ἀνησυχήσει ὁ Γαζῆς, ἀφοῦ ὁ πρῶτος καὶ μοναδικὸς τόμος τῆς «Κιβωτοῦ» δὲν κυκλοφόρησε παρά στὰ 1819, τρία χρόνια δηλαδή μετὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Γαζῆ. Οἱ δύο ἐπανεκδόσεις του ἄλλωστε μαρτυροῦν ποιῆς ἀνάγκες ἐξυπηρητοῦσε καὶ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐκδόθηκε ἀλλὰ καὶ στὶς πρῶτες, μετὰ τὴν ἐπανάσταση, δεκαετίες. Φαίνεται ὅτι ἡ πρώτη ἔκδοση ἀπορροφήθηκε γρήγορα μιὰ καὶ στὶς ἀρχὲς κιόλας τοῦ 1821 ὁ Γαζῆς φροντίζει γιὰ τὴ μετατύπωσή του τὴν ὁποία ἐμπόδισε ἡ ἔκρηξη τῆς Ἐπανάστασης³.

1. Ἀλληλογραφία Φιλιππίδη... σ. 152-153.

2. Στὸ «Λόγιο Ἐρμῆ» τοῦ 1816, σ. 347-350 δημοσιεύεται ἄρθρο ἐπαινετικὸ γιὰ τὸ Λεξικὸ ἀπὸ τὶς «Γοττίνγιες Εἰδήσεις» («Göttingische Gelehrte Anzeigen») τοῦ Ἀπριλίου 1813. Ἐπίσης στὸν «Λόγιο Ἐρμῆ τοῦ 1817, σ. 39 κέξ., ὅπου τὸ ἄρθρο *Περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκδιδομένης Κιβωτοῦ*, ὁ ὑπερασπιστὴς τοῦ Λεξικοῦ τῆς Πόλης παραθέτει κρίσεις γιὰ τὸ Λεξικὸ τοῦ Γαζῆ, (σ. 45 κέξ.). Ὁ Κοραῆς γράφει στὰ 1809 στὸν Ἀλ. Βασιλείου, ποὺ ὅπως φαίνεται ἀποδοκίμαζε τὴν ἔκδοση, τὰ ἑξῆς: «Τὸ Λεξικόν του δὲν τὸ γνωρίζω ἀκόμη ἀπὸ τὴν ὁποίαν ὅμως εἶχα τὸν δῶσει μικρὰν νύξιν, ἤλπιστα ἂν ὄχι καλόν, ἤθελε κἀν τὸ κάμει ἀνεκτὸν» (Δαμαλάς 2, σ. 52) σὲ ἄλλη ἐ-

πιστολὴ πρὸς Α. Βασιλείου: «...Ἐπεθύμουν νὰ τὸν εἶπω τίποτε περὶ τῆς λέξεως βασκαίνω τοῦ Λεξικοῦ, ἀλλ' ἀπέβαλα μετὰ μικρὸν λογισμόν τὴν πείραξιν». (αὐτ., 2, σ. 95). Ἀργότερα, ὅταν φάνηκε ὁ δεῦτερος τόμος γράφει στὸν Βασιλείου: «Ἄν ὁ δεῦτερος τόμος τοῦ Λεξικοῦ ὁμοιάζει μὲ τὸν πρῶτον, ἐπροκόψαμεν. Ἦθελες γελᾶν γέλων ἄσβεστον ἂν εἶχα καιρὸν νὰ σὲ σημειῶνω ὅσα καθήμεραν ἀπαντῶ (χωρὶς νὰ τὰ ζητῶ)... Εἰς τὸ ἀνωτέρω ἄρθρον. *Δόλιχος*, τρεῖς φορὰς ἐμετέβαλε τοῦ Σνειδέρου τὰ Γερμανικὰ μίλια εἰς Γεωμετρικὰ» (αὐτ., 2, σ. 322-323).

3. Βλ. κείμενα 5. Τὸ κείμενο αὐτὸ μοῦ παραχώρησε, μαζὶ μὲ ἄλλο σχετικὸ μὲ τὸ Λεξικὸ ὕλικό, ὁ φιλόλογος Βαγγέλης Σκουβαράς, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμά.

Δέκα χρόνια αργότερα, στα 1831, όταν ο Γαζής έχει πιά πεθάνει, οι κληρονόμοι του έχοντας ρυθμίσει τις τυπικές και νόμιμες διαδικασίες¹, συμβάλλονται με τον Χρ. Ματακίδη και τον Μανουήλ Γαρουφαλή και τους αναθέτουν τη δεύτερη έκδοση του Λεξικού. Τότε ο πρώτος με ανκφορά του ζητεί από τον Καποδίστρια να ενισχύσει την προσπάθειά τους· στην «Προκήρυξιν περί μετατυπώσεως κλπ...» που στέλνουν μαζί στον Κυβερνήτη αναφέρουν ως συνεργάτες της έκδοσης τον Γρηγόριο Κωνσταντά και τον Νεόφυτο Δούκα, σημειώνοντας επίσης ότι θα «...καταστήσωμεν την έκδοσιν ταύτην και καθαρωτέραν και πληρεστέραν...». Δέκα μέρες μετά, στις 18 Ιουνίου 1831, ειδοποιείται ο Χρ. Ματακίδης από την Γραμματεία της «Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως» ότι ο Κυβερνήτης δέχτηκε να έγγραφει συνδρομητής του Λεξικού για εκατό σώματα «...εις χρήσιν τῶν σχολείων τοῦ Κράτους»².

Ἄλλὰ καὶ τούτη τῇ φορᾷ ἡ ἔκδοσις δὲν πραγματοποιήθηκε· ὁ θάνατος τοῦ Καποδίστρια φαίνεται ὅτι σταμάτησε καὶ τὴν ἐργασία τοῦ Λεξικοῦ³. Καὶ μόνο ὕστερα ἀπὸ τέσσερα χρόνια, στὰ 1835, ἔγινε ἡ μετατύπωσὴ του πάλι σταδιακά, καὶ ὄχι στὸ Ἐθνικὸ τυπογραφεῖο τῆς Αἴγινας, ὅπως εἶχαν προγραμματίσει οἱ ἐκδότες ἀλλὰ στὴ Βιέννη στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἀντωνίου Χάουκουλ. Ὁ δεύτερος καὶ ὁ τρίτος τόμος βγήκαν στὰ 1836 καὶ 1837. Τέλος στὰ 1839 ὁ Χρ. Ματακίδης μαζί με τὸν τυπογράφο Κων. Γκαρμπολά τύπωσαν πάλι τὸ «Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἐπίτομον, ἐκ τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τοῦ Α. Γαζῆ... εἰς τόμους τρεῖς...». Καὶ οἱ τρεῖς τόμοι κυκλοφόρησαν μέσα στὸ 1839.

Ὅλες οἱ ἐνέργειες τοῦ Γαζῆ, ὅπως τὶς παρακολουθήσαμε μέσα στὴ δεκαετία, γιὰ νὰ ἐφοδιάσει τὸ γένος με ἑλληνικὸ λεξικό, καθὼς

1. Ὁ Τ. Γριτσόπουλος στὸ ἄρθρο του *Ἡ διαθήκη τοῦ Α. Γαζῆ*, ΔΙΕΕ, 15 (1961), σ. 354-5 δημοσιεύει κι' ἕνα ἔγγραφο «Μαρτυρικὸν» με χρόνια: Σύρα, 26 Μαρτίου 1831, με τὸ ὅποιο ἡ ἀνεψιά τοῦ Γαζῆ, κόρη τοῦ ἀδελφοῦ του Βασίλη καὶ σύζυγος τοῦ Σωτήρη Βερσῆ, ἀναγνωρίζεται νόμιμη κληρονόμος τοῦ θείου της. Ἴσως ἡ πράξις αὐτὴ ἔγινε καὶ με τὴν προοπτικὴ τῆς ἐπανεκδόσεως τοῦ Λεξικοῦ, ὥστε νὰ μὴν υπάρξουν ἀπὸ πουθενὰ δυσκολίες.

2. Κείμενα 6, 7, καὶ 8. Φαίνεται

ὅτι ὁ Καποδίστριας ζήτησε τὴ γνώμη τοῦ Κωνσταντά πρὶν προβεῖ στὴ μερικὴ χρηματοδότηση τῆς ἐπανεκδόσεως τοῦ Λεξικοῦ, γιὰτὶ ὁ Μανουήλ Γαρουφαλῆς μόλις πῆρε τὴν ἔγκρισιν τῆς Γραμματείας Δημ. Ἐκπαιδεύσεως στέλνει ἀπὸ τὴ Σύρα, 8 Ἰουλίου 1831, στὸν Κωνσταντά στὴν Αἴγινα εὐχαριστήριο γράμμα ὅπου μεταξὺ ἄλλων σημειώνει: «...τὸ δὲ ἔθνος αἰωνίως θέλει εὐγνωμονεῖ διὰ τὴν ὑπὲρ τῆς τυπώσεως τοῦ Λεξικοῦ συνεργίαν σας...».

3. Α. Βελέλης, *Ὁ Καποδίστριας*

και οι σύγχρονες προσπάθειες που γίνονται για τον ίδιο σκοπό στην Πόλη, τοποθετούνται στις σωστές του διαστάσεις αν τις συσχετίσουμε με άλλα ανάλογα φαινόμενα και αν τις δούμε σε συνάρτηση με την κίνηση του διαφωτισμού όπως εμφανίζεται στον ελληνικό κόσμο τον αρχόμενο 19ο αιώνα. Τότε και η αξιολόγηση των προσπαθειών και των επιτευξέων γίνεται ασφαλέστερα και δικαιότερα. Θα πρέπει δηλαδή να δούμε σ' αυτές το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας γόνιμων επιδράσεων, αναγκών που διαμορφώνονται και απαιτήσεων για να εξασφαλιστούν τα απαραίτητα βοηθήματα για την προαγωγή της παιδείας. Και όχι μόνο στον αναγκαστικά περιορισμένο και περιοριστικό κύκλο ατόμων ή και ομάδων που άσκουν κατ' επάγγελμα τη λογισούνη αλλά σε κλίμακα που ξεπερνά τις επί μέρους περιπτώσεις.

Η σύνταξη του ελληνικού λεξικού συνδέεται φυσικά κατά πρώτο λόγο με την ανάγκη να εξυπηρετηθεί ο επιστήμονας λόγιος στην εργασία του, ιδίως την εποχή αυτή που ο διαμορφωμένος τύπος του νέου επιστήμονα, με συνείδηση και συνέπεια επαγγελματική, ενδιαφέρεται για την αριώτερη προπαρασκευή του. Στην ευρύτερη όμως προοπτική, η λεξικογραφική προσπάθεια πρέπει να συσχετισθεί με την δημιουργία και την καλλιέργεια των ειδικών συνθηκών που θα επιτρέψουν και θα καταστήσουν προσιτή τη γνωριμία της αρχαίας ελληνικής γραμματείας σε ολοένα μεγαλύτερους κύκλους: η «έθνική αυτογνωσία» στα χρόνια αυτά έχει ουσιαστικό περιεχόμενο και αποτελεί αίτημα του ελληνισμού. «Ότι η άκριβης γνώσις της καταστάσεως των προγόνων μας είναι εν από τα συντελεστικώτερα μέσα προς τον φωτισμόν μας και την καλλιτέρευσιν της καταστάσεώς μας τουτο κοντά όπου μάς τὸ εἶπαν και ἄλλοι ὁμογενεῖς, είναι σχεδὸν και καθ' ἑαυτὸ φανερόν...» γράφει στα 1817 στον «Λόγιο Ἑρμῆ» (σ. 153) συνεργάτης του περιοδικού, εκφράζοντας ακριβῶς τὴ θέληση τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου νὰ ξαναβρεῖ τις παραδοσιακὲς ρίζες του.

Ἐπομένως ὁ Γαζής ἐστάθμισε σωστά τὰ πράγματα όταν ἀποφάσισε νὰ ἐκδόσει ἑλληνικὸ λεξικό, «...δλέπων...ὅτι ἡ περὶ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φιλολογίαν καθ' ἡμέραν ἀύξανομένη μελέτη τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων ἔκαμνεν εἰς αὐτοὺς αἰσθαντικὴν τὴν ἔλλειψιν ἐνὸς καλοῦ Λεξικοῦ πρὸ πολλῶν ἐτῶν...» («Λ. Ἑρμῆς», 1816, σ. 348).

Ὁ Καταρτζής στὸ ἔργο του «Γνωθὶ σαυτὸν» δίπλα σὲ παρατηρήσεις γιὰ τὴ γλώσσα μιλεῖ και γιὰ τὸ πόσο ἀπαραίτητο εἶναι τὸ λεξικό

ὡς θεμελιωτὴς τῆς Δημοτικῆς Ἑκ- Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βι-
παιδεύσεως ἐν Ἑλλάδι, Ἀθήνα, ἔκδ. βλίων, σ. 175-176.

στην άκριβή γνώση και στο σωστό χειρισμό τής γλώσσας. «...Ὡσάν ὅπου πληροφοριέται τινὰς καλὰ τῆ σημασία καὶ χρῆσι τῶν λέξεων, καὶ τῆς μεταχειρίζετ' εὐκαίρως ἐκεῖ 'πού πρέπει». Τοῦ ὀφείλομε, στὸ ἴδιο κείμενο, συμβουλὲς καὶ ὑποδείξεις γιὰ τὸ πρότυπο ποῦ θὰ ἦταν καλὸ νὰ ἀκολουθήσει ὁ συντάκτης λεξικοῦ, «...νὰ κάμη ἓνα ρωμαϊκο λεξικό, βλέπωντας τὸ λεξικό τῆς Ἀκαδημίας τῆς Κρούσκας ἢ τῆς Φράντζας...», καὶ γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἔπρεπε νὰ ἐργαστεῖ ὥστε νὰ εἶναι ἀπλὸ καὶ εὐχρηστο, «...ποῦ ἓνα παιδί μικρό, ὅτι μπορεῖ καὶ διαβάξει, νὰ μπορῆ νὰ ὠφελεῖται...»¹. Ὁ ἴδιος ἔχει γνωρίσει, στὴ χειρόγραφη μορφή του, τὸ Λεξικό ποῦ εἶχε συντάξει ὁ Ἰωάννης ὁ ἐξ Ἀγράφων καὶ τὸ ἔχει προκρίνει χωρὶς ἐπιφύλαξη: «...κανένα...δὲν εἶναι σάν τοῦ κύρ Ἰωάννου Φορναίου...». Τὸ χειρόγραφο τοῦ λεξικοῦ, ποῦ ὁ Καταρτζῆς τὸ ἀναφέρει μὲ ἀνεπιφύλακτο θαυμασμὸ καὶ γιὰ ὁποῖο σημειώνει τὴ χαρακτηριστικὴ φράση «ἀλοίμονο αὐτὸ τὸ ἀναγκαιότατο διβλίο εἶν' ἀκόμι ἀνέκδοτο κ' ἀνεπέρρητο...», ξαναέρχεται στὴν ἐπιφάνεια στὰ 1804: τότε οἱ συντάκτες τῆς «Κιβωτοῦ» ἔμαθαν τὴν ὑπαρξή του, τὸ ζήτησαν καὶ ὁ μπεηζαδὲς Σκαρλάτος Γκίκας στὰ χέρια τοῦ ὁποῖου βρισκεται («Τὴν τοῦ Στεφάνου τοῦ Ἐρρίκου μετάφρασιν πάλαι μὲν ὁ μακαρίτης Ἰωάννης... ἀρχιτεκτονήσας, χρόνοις δ' ὕστερον (ἔτει αψ'γ') ἤμιτελῆ μοι καὶ ἀκατέργαστα ἐπιδείξας...»), τοὺς τὸ παραχωρεῖ γιὰ νὰ τοὺς χρησιμεύσει γιὰ βάση καὶ βοήθημα στὸ λεξικό ποῦ ἐτοιμάζουν². Φυσικά δὲν εἶναι δύσκολο νὰ φαντασθοῦμε τὴν τύχη τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη ὅταν ἔπεσε στὰ χέρια τῶν σχολαστικῶν συντακτῶν τῆς «Κιβωτοῦ». Ὁ Λογάδης ἄλλωστε στὸν Πρόλογό του (Κιβωτὸς, 1819, σ. δ') μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «παράλληλα θέμενοι» τὰ δύο λεξικά ποῦ σκόπευαν νὰ χρησιμοποιήσουν γιὰ βοηθήματα (τὸ δεύτερο ἦταν αὐτὸ ποῦ εἶχε συντάξει ὁ γιατρὸς Ἰωάννης Βλαστὸς), βρῆκαν «τὸ μὲν... ἀτελές, τὸ δὲ καὶ ἀνακαθάρσεως δεόμενον».³

1. Δ. Καταρτζῆς, *Ἔργα*, Ἔκδοση Κ. Θ. Δημαρᾶ (ὑπὸ ἐκτύπωση), σ. 182 - 183.

2. Βλ. «Περιοδικὸν Ἑλλ. Φιλ. Συλ. Κων/πόλεως», 13 (1878-79), σ. 224 - 226.

3. Ὁ Ἰωάννης ὁ ἐξ Ἀγράφων εἶχε στείλει στὸν Καταρτζῆ, ἐνόσω τὸ ἐτοίμαζε, μέρος ἀπὸ τὸ λεξικό του. «Τὴν περιγραφὴν του» σημειώνει ὁ Καταρτζῆς (*Ἔργα*, σελ. 182) «τὴν ἔχω

ἀπὸ τὸν ἴδιο συγγραφέα, ὁ ὁποῖος μὲ γράφει πὼς τὸ ἐσύνταξε ἀπ' ὅλα τὰ ἑλληνικὰ λεξικά μ' ἑλληνικὴ ἢ λατινικὴ διδασκαλία, διαιρώντας τὸ δικό τ' ἀπὸ θέμα σὲ θέμα σὲ τρία: ἱστορίαις, παροιμίαις, λεξικό. Κ' ἀληθινά, ἀπὸ 'να τέτραδο 'ποῦ μ' ἔστειλε, στὴ λέξη *ἔλαφος* εἶδα νὰ ἔχη ὄ,τ' εἶχαν τὰ εἰρημένα λεξικά, καὶ νὰ ἔχ' ἐν συνόψει μὲ ὀνόματ' ἑλληνικὰ ὄ,τ' εἶχ' ἢ φραντζέζικη φυσικὴ ἱστορία καὶ στὸ *ἐλάω*

“Όταν στα 1804 ο Γρηγόριος Κωνσταντάς εκδίδει την μετάφραση του Σοαυίου, στον πρόλογό του, όπου θίγει θέματα καίρια της ελληνικής ζωής - «Γλώσσαν εἰς τὴν μετάφρασίν μου μετεχειρίσθην τὴν κοινὴν, τοῦτ' ἔστιν ἐκείνην ὅπου καταλαμβάνει ὄλον τὸ γένος μου· ἐπειδὴ ὁ σκοπός μου ἀποβλέπει εἰς φωτισμὸν τοῦ ὄλου καὶ ὄχι ἐνὸς πολλοστημορίου...»¹ - προβάλλει καὶ αὐτὸς τὸ αἴτημα: «νὰ ἔχωμεν μίαν Γραμματικὴν καὶ ἓνα Λεξικὸν τῆς γλώσσης μας, τοῦτ' ἔστιν ἓνα κοινὸν κανὸνα πρὸς τὸν ὅποιον νὰ κανονιζόμεθα...» ἢ «νὰ συνάξουν ἓνα πλήρες καὶ ἀκριβὲς λεξικὸν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, ὅπου μᾶς εἶναι ἀναγκαῖον περισσότερον ἀπὸ τὸ ἀναπνεῖν, καὶ μᾶς λείπει...» (σ. 22). Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι τὴν ἐποχὴ πού ο Κωνσταντάς, νέος, ἔζησε στίς Ἡγεμονίες, βρέθηκε κάποιον διάστημα, κοντὰ στὸν Καταρτζῆ καὶ, ὅπως ἦταν φυσικὸ νὰ συμβεῖ, δέχτηκε τὴν ἐπίδραση τῆς δυνατῆς του προσωπικότητος. Τοῦ ὀφείλει πολλά, καθὼς καὶ ὁ Δανιὴλ Φιλιππίδης, στὴ διαμόρφωση τῶν πνευματικῶν του ζητήσεων. Ἡ διδασκαλία τοῦ Καταρτζῆ δὲν ἔμεινε χωρὶς ἀντίκρουσμα τουλάχιστον προκειμένου γιὰ τοὺς δύο Μηλιῶτες μαθητὲς του. Ὁ Δανιὴλ Φιλιππίδης πού, πολὺ νωρὶς, ξέκοψε ἀπὸ αὐτὴν πού ὑπῆρξε ὁ πνευματικὸς του ὀδηγός, ἔχει τόσο θαθεῖα ὑποστῆ τὴν ἐπιρροή του ὥστε δταν χρόνια ἀργότερα, στὰ 1820, ἀναγγέλλει στὸ «Λόγιον Ἑρμῆ» (1820, σ. 230-238) τὴν πρόθεσή του νὰ

ρῆμα εἶδα ὁμοίως μιὰ ἀκριβολογία ἄξια νὰ θαυμάση τινάς. Ὡσὰν ὅπου ἀφ' οὗ ἐξέτασε καλὰ τὸ ἔτυμολογικὸ τῆς λέξης, ἔχει καὶ δεκάξι σημασίαις καὶ τὸ συντακτικὸ τῆς με παραδείγματα συγγραφέων. Ἐνὶ λόγ' ὄλα τ' ἄλλα λεξικά εἶν' περιττά σ' ἓναν πού ἤθελε τ' ἀποχτήσ' αὐτό, ἢ μάλλον εἰπεῖν, ὄλα δὲν μποροῦν νὰ τὰ μεταχειριστοῦν πολλοί, κ' αὐτὸ εἶν' εὐχρηστο σ' ὄλους...». Παραθέτω ὀλόκληρο τὸ χωρίο τοῦ Καταρτζῆ γιατί ἡ μαρτυρία του αὐτὴ σχετικὰ με τὸν τρόπο πού ἐργάστηκε ὁ Ἰωάννης εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ εἶναι καὶ ἡ μοναδική. Θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ ἀποτελέσει ἐρέθισμα γιὰ μιὰ ἐργασία πού θὰ ἀπέβλεπε στὸ νὰ ἐξακριβώσει ἀντελικά χρησιμοποίηθηκε τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἰωάννη ἀπὸ τοὺς συντάκτες τῆς «Κιβωτοῦ» καὶ σὲ περίπτωση κατα-

φατικὴ σὲ τὴ ποσοστὸ πραγματοποιήθηκε ἢ «ἀνακάθαρσις» του. Ἐνα ἀκόμη ἀνοικτὸ θέμα εἶναι αὐτὸ πού σχετίζεται με τὸ πρότυπο τοῦ Ἰωάννη: ὁ Σκαρλάτος Γκίκας, (Περιοδικὸν Ἑλλ. Φιλ. Σουλ. Κων/πόλεως 13 (1878-79) σ. 224-226) τὸ ἀναφέρει σὰν μετάφραση τοῦ Ἰησαυροῦ τοῦ Ἑρρίκου Στέφανου, ἐνῶ ὁ Καταρτζῆς γράφει γι' αὐτὸ σὰν νὰ εἶναι ἔργο πρωτότυπο τοῦ Ἰωάννη· μιὰ πιθανὴ ἐκδοχὴ θὰ ἦταν ὅτι χρησιμοποίησε ὁ Ἰωάννης τὸν Στέφανο γιὰ ὑπόδειγμα ἀλλὰ ἐργάστηκε με τρόπο ἀνεξάρτητο καὶ πάντως πολὺ προσωπικό. Βλ. σ' ὅσα παραθέτει ὁ Κοδρικὰς στὴ *Μελέτη τῆς Κοινῆς ἐλληνικῆς διαλέκτου*, Παρίσι 1818, σ. κζ' κέξ., ἐπίσης γιὰ τὸν Ἰωάννη, σ. 169.

1. Σοαυίου, *Στοιχεῖα τῆς Λογικῆς...*, ἐκδ. Β', 1818, σ. 17.

ἐκδόσει «κοινήν ἐγκυκλοπαιδείαν» εἶναι φανερό ὅτι ὄχι μόνο δὲν ἔχει ξεχάσει τίς ὑποδείξεις καὶ τίς ὀδηγίες τοῦ Καταρτζῆ, ἀλλὰ ὅτι προγραμματίζει τὸ ἔργο θασισμένος σ' αὐτές¹.

Ὁ Γαζῆς, ὁ «τρίτος» στὴν ομάδα τῶν Μηλιωτῶν λογίων, δὲν εἶχε τὴν εὐκαρία νὰ γνωρίσει καὶ νὰ ζήσει κοντὰ στὸν Καταρτζῆ, δὲν εἶναι ἔμως ἀπίθανο νὰ δέχτηκε ἔμμεσα τὴν ἀκτινοβολία τοῦ ἀφοῦ βρίσκεται πάντα σὲ στενὴ ἐπαφὴ μὲ τὸν Κωνσταντᾶ καὶ τὸν Φιλιππίδη, μὲ τοὺς ὁποίους μάλιστα ἔχουν καὶ ἄλλες κοινὲς δραστηριότητες. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν νὰ χρωστᾶ σ' αὐτούς, καὶ συνεπῶς ἔμμεσα στὸν Καταρτζῆ, τὴν ἀρχικὴ ἰδέα τοῦ Λεξικοῦ². Μόνο ποῦ ὁ Γαζῆς, ἐπίμονος καὶ πρακτικὸς καθὼς ἦταν, δὲ σταμάτησε σὲ δυσκολίες ποῦ ἄλλοι, πιὸ στοχαστικοί, διαβλέπανε στὴ σύνταξη λεξικοῦ («...διὰ νὰ συντάξῃ τις λεξικόν, χρεια εἶναι νὰ δοθῇ ὄλος εἰς αὐτό, καὶ νὰ παραγκωνίση πᾶσαν ἄλλην ἀσχολίαν...», γράφει ὁ Κοραῆς στὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου³. Ἡ προσωπικὴ του προβολὴ τὸν ἐνδιέφερε τόσο ὥστε συχνὰ νὰ παραβλέπει καὶ τίς ἀντικειμενικὲς δυσχέρειες καὶ τίς δικές του ἀδυναμίες. Εἶναι ἔμως γεγονός ὅτι τελικὰ κατόρθωσε αὐτὸς νὰ πραγματοποιήσῃ μιὰ ζήτησι μετέωρη ἀπὸ καιρὸ στὴ σκέψη τῶν λογίων. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι, λίγους μῆνες προτοῦ κυκλοφορήσῃ ὁ πρῶτος τόμος τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Γαζῆ, ὁ Κοραῆς ἔγραφε στοὺς Αὐτοσχέδιους Στοχασμούς⁴: «Ἄμοιβῆ καὶ χορηγία δαπάνης νὰ δοθῇ...εἰς τοὺς ὅποιοι συντάξωσι τῆς κοινῆς ἡμῶν γλώσσης Λεξικόν...».

Ὡστόσο τὸ ἀποτέλεσμα δὲν ἦταν ἰσόρροπο οὔτε μὲ τὴ ζήτησι οὔτε ἴσως καὶ μὲ τὴν ἀρχικὴ πρόθεσι τοῦ ἐκδότη: ἡ σπουδὴ μὲ τὴν ὁποία ἐνήργησε ὁ Γαζῆς στὴν τελευταία φάσι, ὅταν ἐργάστηκε μόνος, καθὼς ὁ ἴδιος βεβαιώνει, καὶ χωρὶς τὴ βοήθεια ἔμπειρων συνεργατῶν, δὲν μπορούσε παρὰ νὰ εἶναι πολὺ λίγο συντελεστικὴ γιὰ τὸ ἐπιστημονι-

1. Βλ. Δ. Καταρτζῆς, ἔ. ἀ σ. 192 - 195.

2. Ἀκόμη ἓνας λόγιος, ὁ Διονύσιος Παπαρρούσης, ὁ γνωστὸς ἀπὸ τίς συνεργασίες του στὸν «Λόγιο Ἑρμῆ» Διονύσιος ὁ ἐκ Ζαγορίου, νεώτερος ἀπὸ τοὺς Κωνσταντᾶ, Φιλιππίδη, Γαζῆ, εἶχε συντάξῃ Λεξικὸ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης. Στὸν ἴδιο χρωστοῦμε τὴ διάσωσι χειρογράφου τῆς «Γραμματικῆς» τοῦ Καταρτζῆ, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Διονύσιος, ἐκφράζεται μὲ ἀπέραντο θαυμα-

σμό. Εἶναι πολὺ πιθανὸ στὴν ἀπόφασί του νὰ καταπιαστῆ μὲ τὴ σύνταξη Λεξικοῦ νὰ ὀδηγήθηκε ἀπὸ ὑποδείξεις τοῦ Καταρτζῆ, ὅπως εἶναι διατυπωμένες στὰ ἔργα του. (Βλ. Δ. Καταρτζῆ, *Γραμματικὴ τῆς φυσικῆς γλώσσης*. Ἔκδοσι καὶ σχόλια Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1957, σ. 47-49).

3. Δαμαλᾶς, I, σ. 565-6.

4. *Πλούταρχος*, τ. 1, 1809, σ. λθ' (ὁ πρόλογος ἔχει τελειώσει τὸ Νοέμβριον τοῦ 1808).

κό κύρος τῆς ἐργασίας. Ἡ ἐπιστημονικὴ εὐαισθησία τοῦ Γαζῆ φαίνεται μειωμένη μπροστὰ στὴν ἐπιμονή του νὰ πραγματοποιοῦνται ὅπως ἴσως ποτε τὴν ἐκδοσὴν. Γι' αὐτὸ ὅταν κυκλοφόρησε τὸ λεξικὸ προκάλεσε ποικίλα σχόλια καὶ κρίσεις γιὰ τὸν τρόπο πὸ ἐργάστηκε ὁ ἐκδότης, γιὰ τὴν ἀκαταστασία πὸ παρουσιάζουν τὰ ἄρθρα καὶ γιὰ παρανοήσεις στὴ μετάφραση. Ὁ ἴδιος προσπαθεῖ νὰ τίς ἀποδόσει σὲ βοηθοὺς πὸ δὲν τοὺς ὀνομάζει: «...θέβαια ἢ κακὴ αὕτη ἐρμηνεία τῆς λέξεως οὐκ ἔστιν ἐμὴ, ἀλλ' ἄλλου τινὸς μεταφραστοῦ...»¹.

Βέβαια δὲν ἔλειψαν καὶ κρίσεις ἐπαινετικὲς γιὰ τὴν προσπάθεια τοῦ Γαζῆ πὸ ὀφείλονται ἰδίως σὲ κλοπροαίρετους ξένους, φίλους τῶν Ἑλλήνων· αὐτοὶ ἔδλεπαν πάντα μὲ συμπάθεια ἀλλὰ καὶ μὲ ἀρκετὴ συγκατάβαση τίς ἐλληνικὲς προσπάθειες ἐνῶ ἄλλοι ὀδηγούμενοι ἀπὸ ἄκρατο φιλελληνισμὸ συνήθιζαν νὰ ἐγκωμιάζουν, ὀτιδήποτε προερχόταν ἀπὸ τὴ χώρα πὸ ἐθαύμαζαν².

Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ

Κ ε ἰ μ ε ν α

1

Allgemeiner Litterarischer Anzeiger, 1801, σ. 290

ΕΙΔΗΣΕΙΣ πρὸς τοὺς Φιλέλληνας

Διὰ τί ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα εἶναι τόσοσ ὀσκόλος; ἰδοὺ ἡ πρῶ-
τίστη ἐρώτησις ὀποῦ κάθε φιλομαθῆς δικαίως προβάλλει, βλέπων
μὲ θάμβος νὰ ἐγκαταγηράσκωμεν εἰς τὰ λεξείδια, καὶ νὰ κανχώμεθα,
ὀτι ἔσμεν ἔτι μόλις περὶ τοὺς πρόποδας τῆς ἡλιβάτου Ἀόργου. Ἐ-
καστος ἀποκρίνεται αὕτην κατὰ τὸ μέτρον τῶν ἰδεῶν του. Ὁ ἕνας
αἰτιᾶται τὸν ἀνείδεον καὶ ἀχανῆ ὀγκον τῶν εἰσαγωγῶν, εἰς τοὺς ὀ-

1. Γαζῆς, *Λεξικόν*, τ. 3, 1816, φ. 33 τῶν Ἐπιδιορθῶσεων καὶ Προσθη-
κῶν. Γιὰ τὸ θέμα τῆς ἐπίδικης λέξεως
διαμηοίω, βλ. *Κορακιστικά. Κομω-
δία...* ὑπὸ Ἰακώβου Ρίζου... [Βιέν-
νη], 1813, σ. 28. Ἐπίσης βλ. καὶ
«Λόγιος Ἐρμῆς», 1817, σ. 39 κῆξ,
ὀπου ὀ συντάκτης τοῦ ἄρθρου *Περὶ
τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκδομένης
Κιβωτοῦ ἀναφέρεται στὴν κακὴ ἀπό-
δοση τῶν ἄρθρων στὸ Λεξικόν*, πὸ, κα-
θῶς παρατηρεῖ, ἔδωσε ἀφορμὴ στὴν

διακωμῶδισή του. (σ. 45-48).

2. Στὰ 1856 ὀ ἀμερικανὸς Η. Μ. Baird, στὸ βιβλίον του *The Modern Greece* μνημονεῖ πολὺ ἐπαινετι-
κὰ τὸ Λεξικὸ τοῦ Γαζῆ, λέγοντας ἀνά-
μεσα σὲ ἄλλα: «The various articles
are exceedingly full; the meanings
sufficiently numerous; and the exam-
ples cited abundant, and, in general,
welle selected...», (σ. 341). Γιὰ ἄλ-
λες εὐνοϊκὲς κρίσεις βλ. παραπάνω σ.
172 σῆμ. 2.

ποιούς ἐπάσχισαν οἱ συγγραφεῖς νὰ χώσωσι παντοίως ὄσας ἀληθείας ἴξευρον, καὶ ἐκ τούτου αἱ τόσαι καὶ τόσαι μέχρῃς ἀηδίας πληθυνθεῖσαι γραμματικά. Ὁ ἄλλος μέμφεται τὸ ἀμέθοδον ὄλων τῶν διδασκάλων, ἐξαίρων μόνον τὸν ἰδικόν του, καὶ ἐκ τούτου ἡ βιοπλανῆς περιφορὰ πολλῶν φιλομαθῶν, οἵτινες ἀπατῶνται, ὅτι θέλουσι πῆ ἀνιδρωτὶ τὴν Γραμματικὴν Πίθον μέχρῃ τρυγός, ἂν ἀκούσωσι τὸν δεῖνα, ὅπου τελειώνει τὴν θεματογραφίαν εἰς δύο ἡμῖσις ἔτη. Ὅτι δὲ αἱ τοιαῦται ἀπαντήσεις εἶναι μονομερεῖς, ἡ πεῖρα τὸ δεικνύει τρανῶς, καὶ ὅσοι ἐβάθυναν ὅπως οὖν τὴν ἐρώτησιν δὲν ἤρρησαν νὰ καταλάβωσιν, ὅτι πρὸ πάντων εἰς τὴν σπουδὴν ὁποιασδήποτε διαλέκτου εἶναι χρεῖα ἐμμελοῦς ἀναγνώσεως καλῶν βιβλίων. Πόσοι ἐπαγγελλόμενοι τὸν διδάσκαλον σεσαγμένοι μὲ ἓνα κυκεῶνα κανόνων, πάντα μᾶλλον λογορραφοῦσιν ἢ ἐλληγίζουσι! Καὶ ἡ αἰτία τίς; ἡ ἔλλειψις τῆς ἀναγνώσεως τῶν ἀρίστων συγγραφέων, ἐξ ὧν εἶναι ἡ ὄντως γραμματικὴ, καὶ χωρὶς ὧν εἶναι καὶ ὁ διδάσκαλος καὶ ἡ γραμματικὴ νεκρά. Οἱ διδάσκαλοι τῶν διδασκάλων μας περιέγραψαν τὴν σφαῖραν μας· νὰ εὐγώμεν ἀπὸ τοὺς τόμους, ἀπὸ τοῦ πτωχοῦ Προδρόμου τοὺς πτωχοὺς στίχους· ἄπαγε τί θράσος! Ὁ Ξενοφῶν; εἶναι δεινός· ὁ Θουκυδίδης; ἄβατος· ὁ Πίνδαρος; μὴ κίνει Καμάριαν· καὶ κάθε ἓνας τῶν ἀρίστων ἔχει ἐν τρομακτικὸν διὰ τὴν εὐτολμον καὶ ἐπιχειρητὴν νεολαίαν ἐπίθετον· δὲν εὐγαίνουσι! καὶ διὰ τοῦτο εὐρωτιῶσιν, ἂν εἶναι, ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις ἀνέπαφοι, καὶ παραδίδονται μόνον ὅσοι εἶναι βατοὶ διὰ τῶν ἐγκυβώτων ἐξηγήσεων, τῆς μόνης γηροτρόφου βακτηρίας πολλῶν ἡγεμόνων τῆς ὁδοῦ τοῦ Ἑλικῶνος· καὶ οὕτως ἀναστρεφόμεθα πάντοτε περὶ τὰ προπύλαια ἐν ᾧ τὸ ἀνάκτορον εἶναι κεκλεισμένον· ἡ μόνη κλεῖς εἶναι ἐν ἀκριβὲς Λεξικόν. Ἡ ὠφέλεια ὅπου προξενεῖ ἐν τοιοῦτον Λεξικόν ἐφάνη τόσον ἀπὸ τὸν καιρὸν ὅπου ἡ Γαλλικὴ Ἀκαδημία ἐξέδωκε τὸ Λεξικόν της, ὅπου ἂν θελήσῃ τις νὰ ἐπαινέσῃ ἐν καλὸν Λεξικόν, ἤθελε νομισθῆ βεβαίως ἐπίσης γελοῖος, καθὼς ἓνας ὅπου ἤθελεν ἐπιχειρησθῆ νὰ ἐγκωμιάσῃ τὴν ἀρετὴν· τὸ Λεξικόν ὄχι μόνον ὀδηγοῦν τὸν ἀρχάριον νέον πρὸς κατάληψιν τῶν συγγραφέων, ἀλλὰ προσδιορίζον καὶ εἰς τὸν προβεβηκότα τὴν βεβαίαν καὶ τετριμμένην ὁδὸν ὅπου πρέπει νὰ πατήσῃ, εἶναι ἀπαραίτητον πρὸς ἐλληγισμόν.

Ὅτι ἡμεῖς ὑστερούμεθα ἐνός τοιοῦτον Λεξικοῦ πᾶς τις στενάζων τὸ ὁμολογεῖ. Διὰ τοῦτο μία ἐταιρεία ἀνθρώπων ὅπου ἠσθάνθησαν μὲ πόνον ψυχῆς αὐτὴν τὴν ἔλλειψιν, ἀπεφάσισε νὰ ἀναδεχθῆ τὴν ἔκδοσιν ἐνός Ἑλληνικοῦ Λεξικοῦ, τὸ ὅποιον ὄχι μόνον νὰ εἶναι

πλήρες και ακριβές, αλλά και χρήσιμον διὰ τοὺς ἀρχαρίους ἐξηγοῦν τὰς Ἑλληνικὰς λέξεις εἰς τὴν καθωμιλημένην διάλεκτον, καὶ φέρον ἐκ διαφόρων συγγραφέων τὴν ἐμπέδωσιν τῶν λέξεων, τοῦ ὁποίου τὸ μέγεθος ἔχει νὰ ὑπερβῇ πάντως τὸν ὄγκον τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Σκάπουλα, διὰ νὰ γίνῃ κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν τῶν ἐκδοτῶν.

Ὁ κόπος εἶναι Ἡράκλειος, καὶ διὰ τοῦτο δεῖται ὄχι μόνον καιροῦ ἰκανοῦ τουλάχιστον δύο ἐτῶν, ἀλλὰ καὶ χρημάτων καταβολῆς ἀποχρώσης. Ἐφ' ᾧ καὶ συγκαλοῦνται διὰ τοῦ παρόντος Ἐγκυκλίου ὅσοι φιλογενεῖς καὶ φιλοπάτριδες Ἕλληνες πρὸς συνδρομήν. Ἄλλ' ἐπειδὴ τινες ζητοῦσιν ἐν τεταγμένον ποσόν, τὸ ὅποιον ὅμως τώρα δὲν ἠμπορεῖ νὰ προσδιορισθῇ, ἐφάνη εὐλογον νὰ διορισθῇ κατὰ παρὸν ἢ τιμὴ τοῦ Λεξικοῦ πρὸς 25 φιωρίνια, καὶ ἂν αὐτὰ μετὰ τὴν ἐκτύπωσιν τοῦ Λεξικοῦ περισσεύωσιν, ὑπόσχονται οἱ ἐκδοταὶ ἐν συνειδήσει νὰ τὰ ἐπιστρέψωσι κρατοῦντες μόνον τὸ ἐπιβάλλον ἐκάστῳ σώματι. Ὅσοι δὲ ἤθελον συνεισφέρει 100 ἢ καὶ περισσότερα φιωρίνια, θέλουσι λάβει Λεξικά κατὰ τὸ ἀνάλογον. Εἶναι ἀναμφίβολον ὅτι δὲν θέλουσι παραβλέψει μίαν ἀρμοδίαν περίστασιν νὰ ἐκπληρώσῃ ἕκαστος τὸ πρὸς τὸν πλησίον καθῆκον κατὰ τὴν εὐχὴν του. Ὅποια εὐχαρίστησις διὰ μίαν εὐγενῆ ψυχὴν, ὅταν εἶναι ἐν πεποιθήσει ὅτι συνεισέφερεν, ἂν ὄχι κατὰ τὴν προαίρεσίν του, κατὰ δύναμιν γούν, εἰς τὴν βελτίωσιν τῶν ἀδελφῶν του, εἰς τὴν ἀνόρθωσιν τοῦ γένους του.

Ἐν Βιέννῃ 1800, Ὀκτωβρίου.

2

Magasin Encyclopédique, 1805, τ. II, σ. 404-405

J'ai l'honneur de prévenir les amateurs de la littérature grecque, que je travaille à la rédaction et publication d'un grand Dictionnaire grec en deux volumes in - fol., contenant le grec littéraire expliqué par le vulgaire. Le tout par ordre alphabétique, et d'après le plan du grand dictionnaire de M. Adelung, et de celui de l'Académie Française.

Chaque article sera accompagné des observations grammaticales nécessaires, d'un grand nombre de citations tirées des meilleurs auteurs classiques pour faire sentir les différentes acceptions des mots par ordre chronologique, et d'une hypotypose de tous les dialectes grecs.

On y trouvera en outre l'analyse et l'explication des formes

difficiles de mots, qui se rencontrent dans les poètes, ainsi que les extraits des ouvrages : AMONII De Similibus et differentibus vocabulis libellus, et STEPHANI BYZANTII De Orbibus etc.

J'ajouterai à la fin un vocabulaire de tous les mots empruntés des langues étrangères, et aujourd'hui en usage en Grèce.

Je me flatte enfin de donner à cette ouvrage toute la perfection possible, et d'y réunir tous les avantages qu'on peut en attendre, de sorte qu'il ne laissera rien à désirer.

Le prix de souscription est de quarante-cinq florins, dont trente se paieront à la réception du premier volume, qui paraîtra dans dix mois, et les quinze florins restants à la réception du second tome, qui suivra le premier dans le même intervalle.

On peut s'abonner, à Vienne et à Leipsick, chez Charles Schaumburg et Compagnie, libraires à Vienne ; à Paris, chez Barbié du Bocage, Géographe des Relations Extérieures, rue Cassette No 872.

Anthimus Gazes, archimandrite

3

Bibliothèque Nationale (Παρισί), Τμήμα χειρογράφων. Nouvelles Aquisitions Françaises, 6839, f. 13-14

*A Monsieur Monsieur Barbié du Bocage
Géographe des Relations Extérieures
Rue Cassette No 872*

*Nismes, 16 fructidor, an XIII
[3 Septembre 1805]*

Monsieur,

J'ai vu dans notre Magasin Encyclopédique, l'annonce d'un Dictionnaire Grec, littéraire-vulgaire, par l'Archimandrite Anthimos Gazes, de Vienne. Je vous prie, Monsieur, de vouloir bien me mettre au nombre des souscripteurs de cet ouvrage intéressant si l'auteur remplit bien le plan qu'il expose dans sa courte lettre. Si je n'étois rentré à Paris lorsque le premier volume paraîtra, je vous prie, Monsieur, de le faire porter chez M. Barbier Bibliothécaire du Conseil d'État, qui payera ce qui sera dû pour ce premier volume (rue du Bacq, No 554).

Vous avez perdu, comme moi, Monsieur, d'un véritable ami

dans M. de Villoison ; il se plairoit à vous rendre une justice entière ; elle vous étoit due, à la vérité ; mais cette espèce de dettes n'est pas toujours payée en monnoye de bon aloi.

*J'ai l'honneur de vous saluer
Chardon de la Rochette
Commissaire du Gouvernement
pour les Sciences*

4

Monsieur,

Je vous prie de m'excuser si j'ai tant tarder à vous répondre mais occupé d'affaires extraordinairement pressées, j'ai été obligé de ralentir un peu ma correspondance ; d'un autre côté je voulois savoir de Vienne même ce que devenoit la souscription dont vous me parlez et j'en ai de nouvelles.

Je suis fâché de vous dire que le projet de ce dictionnaire a été entièrement abandonné ; j'en suis d'autant plus fâché que j'avois réuni quelques souscriptions parmi lesquelles la votre est figurée avantageusement pour l'ouvrage. La première doit être de M. de Villoison que nous avons perdu, pour vous et pour moi et même pour tous les gens de lettres car il les aidoit volontiers de ses lumières.

Je lui dois de dire qu'il m'a souvent été fort utile dans mes travaux. Il m'a également beaucoup parlé de vous et de vos connoissances ce qui m'avoit fait desirer de me rapprocher de Vous sans avoir pu en trouver l'occasion. Je suis flatté de celle qui se présente quoique je suis fâché de ne pouvoir vous satisfaire. J'espère qu'elle ne sera pas la dernière. M. Coray m'a parlé de votre mission dans le Midi, dont le monde pense qu'elle ne pouvait pas être mieux confiée qu'à vous et qu'avec vos hautes connoissances on doit en attendre un heureux résultat.

*J'ai l'honneur d'être avec toute
la considération possible
Monsieur
Votre très humble serviteur
B. d. B.*

le 12 vendemiaire an 14

5

*Εγγραφο Βιβλιοθήκης Μηλεῶν.

Διὰ τοῦ παρόντος μαρτυρικοῦ γράμματος δηλοποιῶ ὅτι ἐσυμφώ-
νησα μετὰ τοῦ Κυρίου Παρρησίου Χρυσσοῦ εἰς τὸ νὰ μετατυπώσῃ
τὸ εἰς τρεῖς τόμους *Ἑλληνικὸν Λεξικὸν μου μὲ ἰδιά του ἔξοδα καὶ
νὰ πληρώσῃ εἰς ἐμὲ πρόδοσιν χίλια φιορίνια, ἥτοι 1000 F. τῆς Αὐ-
γούστης, νὰ μοὶ δώσῃ καὶ μετὰ τὸν τύπον εἴκοσι σώματα Λεξικῶν,
καὶ μὲ ταύτην τὴν συμφωνίαν ἔχει τὴν ἄδειαν νὰ ἐξακολουθήσῃ τὴν
τύπωσιν ἐλευθέρως ὡς βούλεται.

*Ἐτι δὲ καὶ διὰ ὄσους δευτέρους καὶ τρίτους τόμους εὐρίσκονται
εἰς χεῖρας τοῦ κυρίου Μιχαὴλ Γλυκὸ ἀπὸ τὴν πρώτην ἔκδοσιν, νὰ
τοὺς ἀναπληρώσῃ, μὲ τύπον τοῦ πρώτου τόμου, καὶ ὄλους αὐτοὺς νὰ
τοὺς μοιράσωμεν ἐξ ἡμισείας.

Οὕτω ἐσυμφωνήσαμεν ἀμφότεροι, καὶ ταύτην τὴν συμφωνίαν
ὑποβεβαίω.

Τῆ 15 Ἰανουαρίου 1821, Μηλιαῖς

6

ΓΑΚ, Γραμμ. Ἐρησικείας, φάκ. 40 (Σχολικά).

Πρὸς τὸν Ἐξοχώτατον Κυβερνήτην τῆς Ἑλλάδος

Δαμβάνω τὴν τόλμην νὰ ἐπισυνάψω πρὸς τὴν *Υ.Ἐ. τρία ἀντί-
τυπα προκηρύξεων περὶ τῆς μετατυπώσεως τοῦ τριτοῦ Λεξικοῦ τοῦ
μακαρίτου Ἀνθίμου Γαζῆ, τοῦ ὁποίου τὴν δευτέραν ἔκδοσιν ἀνεδέ-
χθη ὁ ὑποσημειούμενος μετὰ τοῦ Κυρίου Μανουὴλ Γαρουφαλῆ Σα-
μίου. Στοχάζομαι περὶ τὸν νὰ ἐκθειάσω τὴν ἀξιότητα αὐτοῦ τοῦ
ἐπωφελεστάτου Λεξικοῦ, καὶ νὰ παραστήσω τὴν ἀνάγκην, τὴν ὁποίαν
ἔχει τὸ ἔθνος μας σήμερον.

Περιορίζομαι μόνον νὰ ὁμολογήσω ὅτι ἀνεδέχθημεν αὐτὸ τὸ
βάρος μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ὁ Σεβαστός μας Κυβερνήτης θέλει μᾶς συν-
δράμει ἐν λόγῳ καὶ ἔργῳ εἰς ἐπιτυχίαν τοῦ ἱεροῦ σκοποῦ τούτου.
Διότι βλέπομεν ὅτι εἰς ὅλα τὰ καλά, τὰ ἀποβλέποντα εἰς ὠφέλειαν
τοῦ ἔθνους, δὲν φείδεσθε μῆτε κόπων μῆτε χρημάτων.

Πεπεισμένος λοιπὸν εἰς τὸ φιλόμουσον τοῦ κοινοῦ πατρὸς μας,
ἄρχομαι δι' εὐχῶν Σας τὸ ἔργον τοῦτο πρῶτον ἀπὸ τὴν συνδρομὴν

τῆς Ὑμετέρας Ἐξοχότητος. Διὸ καὶ καθυποβάλλω ὑπ' ὄψιν Σας ἐν ἀντίτυπον τῆς προκηρύξεως διὰ νὰ καταγραφθῆτε ὅσα σώματα ἐγκρίνετε.

Ὑποσημειοῦμαι δὲ μὲ σέβας βαθυτάτον.

Ἐν Ναυπλίῳ

Τῆ 9ῃ Ἰουνίου 1831

Δοῦλος ταπεινὸς τῆς Ὑ. Ἐ.

Χρ. Ματακίδης

7

ΓΑΚ, Γραμμ. Θρησκείας, Φάκ. 40 (Σχολικά), ἀρ. 109, έντυπο μονόφυλλο (βλ. «Ὁ Ἐρανιστής», 2, 9/10 (1964), σ. 128 ἀρ. Α 162).

Π Ρ Ο Κ Η Ρ Υ Ξ Ι Σ

Περὶ τῆς μετατυπώσεως τοῦ τριτόμου Λεξικοῦ τοῦ μακαρίτου Ἀνθίμου Γαζῆ

Εἶναι γνωστὸν πόσον ἡ Ἑλλάς, ἡ φιλιότη πατρίς μας, ἀπ' ὄλον τὸν κόσμον ὡς καθέδρα τῶν Μουσῶν ἐθανυμάζετο, καὶ εἰς ποῖον βαθμὸν δόξης καὶ λάμπρότητος διὰ τὴν σοφίαν της ἔφθασεν.

Εἶναι ὁμοίως ὁμολογούμενον ὁποῖον πτώμα ἔλεεινὸν ἢ τυραννία τὴν κατέστησεν ὕστερον! ὅτε οἱ Ἕλληγες διὰ πολλοὺς αἰῶνας ὑπὸ τὸν βαρὺν ζυγὸν στενάζοντες, οὐδ' ἐγγώριζαν σχεδὸν ὁποῖον πατοῦν ἱερὸν ἔδαφος, οὔτε ὁποῖων εἶναι ἀπόγονοι! ἀλλὰ μόλις περὶ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἄρχισαν νὰ ἐμπορευῶνται καὶ νὰ συναναστρέφονται μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ ἔθνη, καὶ εὐθὺς αἰσθάνθησαν ὅτι μόνα τὰ φῶτα τῆς παιδείας εἶναι τὰ πρῶτα τῆς εὐδαιμονίας αἷτια τῶν ἐθνῶν ἐκείνων. Σπουδαίως ἔπειτα εἰς πολλὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδος σχολεῖα ἐσυσταίνοντο, διδάσκαλοι τῆς θείας τῶν προγόνων μας γλώσσης πανταχόθεν ἐκαλοῦντο, καὶ μαθηταὶ μὲ ἀπαρδειγματίστον ἀμιλλαν εἰς αὐτὰ συνέτρεχαν. Πλὴν καὶ μ' ὄλην αὐτὴν τὴν προθυμίαν, πῶς ἦτο δυνατὸν νὰ φθάσουν εἰς τὸν σκοπὸν των χωρὶς τ' ἀναγκαῖα μέσα καὶ βοηθήματα; Τόσων Ἑλλήνων φιλοσόφων, ἱστορικῶν, ποιητῶν, ὀητόρων τὰ συγγράμματα ἔγειναν καὶ αὐτὰ τῆς τυραννίας θύματα! Ἐγγωρίσθη τέλος ἡ ἀνάγκη τοῦ νὰ στρέψωμεν τὰ ὄμματα πρὸς τὴν φωτισμένην Εὐρώπην, καὶ ἐκεῖθεν ὡς ἱερὰν παρακαταθήκην, τὴν προγονικὴν παιδείαν καὶ τὸν φωτισμὸν μας νὰ ζητήσωμεν. Καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ παρόντος αἰῶνος, ὡς ἀρχὴ νέας Ἑλληνικῆς ἐποχῆς ἐσημειώθη. Αἱ ἀκαδημαῖαι τῆς Εὐρώπης ἄρχισαν ἤδη νὰ βλέπωσι

τοὺς γνωστοὺς τόσους ὁμογενεῖς μας, τοὺς γεννημένους δι' εὐτυχίαν τῆς πατρίδος των, ἐφιερώνοντας τὰς ἡμέρας των μετὰ τὴν ἀπόκτησιν τῶν ἀναγκαίων γνώσεων εἰς νέας ἐκδόσεις, εἰς μετατυπώσεις, εἰς μεταφράσεις καὶ εἰς συγγραφὰς τῶν ὠφελίμων διὰ τοὺς Ἕλληνας συγγραμμάτων. Τότε δὴ (περὶ τὰ 1805) καὶ ὁ μακαρίτης Ἄνθιμος, ὁ Γαζῆς, μετὰ πολλοὺς κόπους, ὅσους εἰς ὠφέλειαν τοῦ ἔθνους του κατέβαλεν, ἀνέλαβε καὶ τὴν πολύπονον μετάφρασιν καὶ ἔκδοσιν τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Κ. Σνεϊδέρου, καὶ τοῦτο ἐστάθη ὁμολογουμένως τὸ πρῶτον ὄπωσόν πληρέστερον Λεξικόν, ὅπου οἱ νέοι Ἕλληνες εἶδαν. Ἄλλὰ διὰ τὸ ὀλιγάριθμον τῶν ἐκδοθέντων σωμάτων, καὶ διὰ τὸ πολυζήτητον κατεστάθη καὶ τοῦτο σπάνιον, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἐξέλιπε διόλου, καὶ μετ' οὐ πολὺ ἔκτοτε ἐκρίθη ἀναγκαία ἢ δευτέρα του ἔκδοσις, τὴν ὁποίαν διὰ ταῦτα καὶ εἶχεν ἀποφασίσει ὁ ἴδιος, σκοπεύων νὰ τὴν καταστήσῃ καὶ τελειοτέραν, ὡς ἐκ τῶν τελευταίων ἐκδόσεων τοῦ Κ. Σνεϊδέρου, ἂν ἐκπλήρωσις ἰερωτέρων πρὸς τὴν πατρίδα χρεῶν δὲν ἤθελε τὸν ἀποσχολήσῃ, καὶ τελευταῖον ὁ θάνατος δὲν ἤθελε τον ἐμποδίσει.

Καὶ εἰς τὴν τελευταίαν του ὁμως ἀναπνοήν, τὴν ὠφέλειαν τοῦ γένους του πνέων ὁ Γαζῆς, παρήγγειλε πρὸ πάντων εἰς τοὺς συγγενεῖς καὶ κληρονόμους του νὰ φροντίσωσι τοῦ τρίτου μέρους τοῦ Λεξικοῦ τὴν μετατύπωσιν.

Οἱ συγγενεῖς του ὅθεν θέλοντες νὰ φυλάξωσι τὴν κοινωφελῆ ταύτην παραγγελίαν, καὶ ζητοῦντες τοὺς ἀναγκαίους συνεργοὺς εἰς τοῦτο ὠμίλησαν καὶ εἰς ἡμᾶς ὡς εἰς φίλους καὶ αὐτῶν, καθὼς καὶ τοῦ μακαρίτου Ἄνθιμου Γαζῆ, περὶ τῆς ἀπαιτουμένης δαπάνης καὶ συνεργείας εἰς τοῦ ἔργου τούτου τὴν ἐπιχείρισιν, τὸ ὅποιον μ' ὄλον ὄτι καὶ ἐπίπονον, καὶ πολυδάπανον, καὶ ἔξω τῆς ἰδικῆς μας δυνάμεως, θαῤῥοῦντες ὁμως εἰς τὴν συνδρομὴν τῶν φιλακάλων καὶ φιλομούσων ὁμογενῶν μας, καὶ ἔχοντες τὴν συνεργίαν καὶ ὁδηγίαν φίλων καὶ ζηλωτῶν τῆς εὐκλείας καὶ τῆς εἰς τὰ καλὰ ἐπιδόσεως τοῦ ἔθνους, τοῦ τε ὅσον οὐπω προσδοκώμενου εἰς τὴν Ἑλλάδα σοφοῦ Ἀρχιμανδρίτου Κυρίου Νεοφύτου Λούκα, τοῦ Λιδασκάλου Κυρίου Γρηγορίου Κωνσταντᾶ, καὶ ἄλλων σοφῶν ἀνδρῶν φίλων μας, ἀνεδέχθημεν τέως, καὶ ἀνελάβαμεν τὴν μετατύπωσιν τοῦ ἐπωφελεστάτου τούτου καὶ ἀναγκαιοτάτου βιβλίου, καὶ κοινοποιοῦντες ἤδη τοῦτο ἐπικαλούμεθα τὴν συνδρομὴν ὄλων τῶν φιλομούσων ὁμογενῶν. Καὶ μ' ὄλον ὄτι ὑποσχόμεθα νὰ καταστήσωμεν τὴν ἔκδοσιν ταύτην καὶ καθαρωτέραν, καὶ πληρεστέραν, καὶ χρησιμωτέραν παρὰ τὴν πρώτην,

ἀναπληρουμένην εἰς τὰ ἐλλείποντα ἀπὸ τὰς τελευταίας ἐκδόσεις τῶν λεξικῶν τοῦ Σνεϊδέρου καὶ ἄλλων λεξικογράφων Εὐρωπαϊῶν, προκρίνοντες μ' ὅλα ταῦτα τὸ κοινὸν ἀπὸ τὸ ἴδιον συμφέρον ἀπεφασίσαμεν καὶ τὴν τιμὴν τοῦ βιβλίου πολὺ μετριωτέραν. Καὶ διὰ μὲν τοὺς προπληρώνοντας συνδρομητὰς τὴν τιμὴν ἐκάστου τόμου, διορίζεται ἡ ὅλη τιμὴ τοῦ βιβλίου Δίστηλα δέκα πέντε, προπληρωτέον δηλ. τὸ τρίτον τούτων διὰ τὸν πρῶτον τόμον, καὶ μετὰ τὴν παραλαβὴν τούτου, τὸ ἄλλο τρίτον διὰ τὸν δεύτερον, καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς· διὰ δὲ τοὺς μὴ προπληρώνοντας διορίζεται Δίστηλα δέκα ὀκτώ, ἀνὰ ἕξ δηλ., πληρωτέα μετὰ τὴν παραλαβὴν ἐκάστου τόμου. Βέβαιοι εἰς τὴν προθυμίαν τῶν συνδρομητῶν μας, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα θέλουσι καταχωρισθῆ εἰς τὸ τέλος τοῦ τρίτου τόμου, τοὺς βεβαιώνομεν καὶ ἡμεῖς ὅτι καὶ τυπογραφίαν θέλομεν ἐκλέξει τὴν καλητέραν, καὶ τὴν τύπωσιν ὅσον τὸ δυνατόν θέλομεν φροντίσει ταχύτεραν κατὰ τὸ χρέος μας.

Ἐν Αἰγίνῃ 1 Ἰουνίου 1831.

Οἱ ἐκδότηι

Μανουὴλ Γαρουφαλῆς, Χρ. Ματακίδης.

8

ΓΑΚ, Γραμμ. Θρησκείας, φάκ. 40 (Σχολικά).

Ἡ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως
Γραμματεία

Πρὸς τὸν Κύριον Χρ. Ματακίδην

Ἡ Α.Ἐ. ὁ Κυβερνήτης εἶδε μὲ εὐχαρίστησιν τὴν ὁποίαν εἶχες προθυμίαν νὰ ἐπιχειρησθῆς τὴν μετατύπωσιν τοῦ τρίτου τόμου Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς τοῦ μακαρίτου Γαζῆ, μὲ τὴν σύμπραξιν λογίων ἀνδρῶν.

Ἐπιθυμῶν δὲ νὰ σὲ ἐπισχύσῃ εἰς τὴν ἔκβασιν τοῦ κοινωφελοῦς τούτου ἐγχειρήματος, γίνεται συνδρομητῆς διὰ σώματα ἑκατόν, Ν. 100, εἰς χρῆσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων τοῦ Κράτους.

Τοῦτο κοινοποιοῦσα πρὸς ἐσὲ καὶ τοὺς συνεργάτας σου λογίους ἡ Γραμματεία, κατ' ἐπιταγὴν τῆς Α.Ἐ., εὐχεται νὰ ἴδῃ τελειωμένον, τὸ ὁποῖον ἀναλαμβάνετε ἔργον, συντόμως, καὶ κατὰ τὴν ὁποίαν ὑπόσχεσθε ἀκριβείαν εἰς τὴν Προκήρυξίν σας.

Ὁ ἐπὶ τῆς Α.Ε. Γραμματεὺς
Ν. Χ[ρυσόγελος]

Ἐν Ναυπλίῳ τῇ 18 Ἰουνίου 1831